

**MATERIAL DOCENT
ASSIGNATURA
CRIMINOLOGIA II**

**Prevenció i tractament
de les famílies
en el ciberassetjament**

Autora:

Jessica Ortega Barón

***Material docent corregit pel Servei de Llengües i Política
Lingüística en el marc dels Premis Fernando Sapiña 2024.**

Índex

1. La família en la infància i l'adolescència	1
1.1. Aproximació conceptual de la família.....	2
1.2. Característiques del sistema familiar.....	3
2. La funció educativa dels pares.....	6
2.1. Funcions de la família.....	6
2.2. Influència de l'estil parental en l'ajust dels menors.....	9
2.3. Estils educatius parentals.....	12
3. Els conflictes en l'àmbit familiar.....	16
3.1 Conflictes i temes de discussió en la família.....	17
3.2 Comunicació i resolució de conflictes familiars.....	20
4. La família en la conducta delictiva dels fills.....	23
4.1 El concepte de <i>delinqüència</i>	24
4.2 Família i delinqüència.....	25
4.3 Teories sobre delinqüència i família.....	28
5. Família, assetjament escolar i ciberassetjament.....	32
5.1 Variables familiars associades a l'assetjament escolar i ciberassetjament.....	33
5.2 Factors familiars predictors del ciber-assetjament escolar.....	40
6. Estratègies i recomanacions generals des de l'àmbit familiar.....	44
6.1 Implicació de les famílies en els centres educatius.....	50

7. Intervenció amb les famílies de les víctimes d'assetjament escolar i ciberassetjament.....	54
7.1. Prevenció en víctimes d'assetjament escolar i ciberassetjament.....	54
7.2. Detecció en víctimes d'assetjament escolar i ciberassetjament	55
7.3. Actuació en víctimes d'assetjament escolar i ciberassetjament.....	56
8. Intervenció amb les famílies dels agressors d'assetjament escolar i ciberassetjament.....	58
8.1 Prevenció en agressors d'assetjament escolar i ciberassetjament.....	59
8.2 Detecció en agressors d'assetjament escolar i ciberassetjament.....	60
8.3 Actuació en agressors d'assetjament escolar i ciberassetjament.....	61
9. Intervenció amb les famílies dels observadors d'assetjament escolar i ciberassetjament.....	62
9.6.1. Prevenció en observadors d'assetjament escolar i ciberassetjament.....	63
9.6.2. Actuació en observadors d'assetjament escolar i ciberassetjament.....	64
10. Consideracions generals.....	66
11. Referències bibliogràfiques.....	69

1. La família en la infància i l'adolescència

La infància i l'adolescència són períodes de la vida clau per al desenvolupament psicosocial de les persones. De fet, la socialització primària i les primeres etapes de la socialització secundària són moments constitutius de les primeres disposicions mentals i conductuals. En aquest sentit, la família constitueix un dels principals agents de socialització i el més important de la vida d'una persona. La família és el nucli bàsic de la societat, el grup d'intermediació entre l'individu i la societat. Representa l'essència més primària de l'ésser humà, ja que inscriu els primers sentiments i les primeres vivències, incorpora les principals pautes de comportament i dona un sentit a la vida. La família és el puntal fonamental de la societat perquè, a més, representa el conjunt de vincles entre la persona i la comunitat i l'essència més fonamental de l'ésser humà, on l'individu experimenta les primeres emocions, les primeres experiències, integra les directrius fonamentals de conducta i atorga un propòsit a la vida.

El funcionament familiar té una influència crucial en el benestar dels infants i els adolescents. Un ambient familiar positiu, caracteritzat per una comunicació oberta, un suport emocional i els límits clars, fomenta una vida més saludable i més autoestima (Olson, 2000). D'altra banda, les dinàmiques familiars disfuncionals, com ara el conflicte constant o la falta de cohesió, poden conduir a problemes emocionals i de comportament en la infància i l'adolescència (Davies i Cummings, 1994).

Tenint en compte això, el funcionament familiar actua com un factor determinant en la configuració de la personalitat, les habilitats socials i la salut mental dels infants i els adolescents, ja que estableix les bases per al seu futur en la vida adulta. D'aquesta manera, la família té un paper crucial en el benestar dels seus membres, ja que actua com el primer entorn social on es desenvolupen les relacions interpersonals i s'adquireixen valors fonamentals. En moments de crisi o de dificultat, comptar amb una xarxa familiar sòlida pot ser un factor determinant a l'hora d'afrontar reptes i promoure la resiliència, fet que subratlla la importància de construir i de mantenir relacions familiars saludables i afectives.

1.1 Aproximació conceptual de la família

És innegable la rellevància de la família en les interaccions de qualsevol persona. Durant la nostra vida, les persones ens trobem involucrades en una xarxa d'interaccions i activitats que constitueixen els vincles familiars, crucials per al nostre creixement com a individus. La família representa el nucli principal del cicle vital, ens acompanya durant tota la vida i garanteix la perdurabilitat de la societat per mitjà de les diferents generacions. La importància de la família és invariable en cada fase de la nostra existència i, a pesar que en l'adolescència poden sorgir noves preocupacions i vincles socials, la família continua sent un suport crucial que orienta i defineix la vida de l'adolescent.

Definir el terme *família* no és una tasca fàcil, sobretot, si tenim en compte que no hi ha un concepte de *família* universal. És a dir, al llarg de la història s'ha donat una determinada diversitat de famílies humanes i factors diversos que han influït en la seua estructura i l'evolució. En l'actualitat, vivim en una societat que intenta ser més inclusiva i respectuosa amb les diferències; per tant, les alternatives que perfilen les noves formes familiars també són més grans. Una de les poques generalitzacions àmpliament acceptades en el camp de les ciències socials és que la família és una institució que es troba en totes les societats humanes, i també que al llarg del temps i l'espai s'han definit nombroses formes de família.

Malgrat la rellevància que té, la definició del concepte de *família* és un tema de debat permanent, perquè la pluralitat d'estructures familiars és tan àmplia que resulta extremadament difícil aportar una definició que incloga totes les peculiaritats de cada tipus de família. Per exemple, Giddens (1991) considera la família com un grup de persones directament lligades per nexes de parentiu, els membres adults de la qual assumeixen la responsabilitat de cuidar els fills i d'educar-los. D'altra banda, Fernández de Haro (1997) defineix la família com un tipus d'unió pactada entre persones adultes amb una infraestructura econòmica i educativa que facilita el desenvolupament social dels fills que, generalment, conviuen en la mateixa llar. Oliva Gómez i Villa Guardiola (2014) defensen que el concepte de *família* s'ha de tenir en compte segons la perspectiva de diverses disciplines, ja que, per exemple, la concepció de la família a nivell biològic és molt diferent de com es defineix des de la sociologia o la psicologia.

1.2 Característiques del sistema familiar

La família com a institució social presenta característiques fonamentals que la defineixen i la diferencien d'altres estructures socials. La família com a institució fonamental de la societat es caracteritza perquè és un grup social primari que proporciona el primer context de socialització per als seus membres. Es distingeix pels vincles afectius i emocionals forts que uneixen els seus integrants, siga per llaços sanguinis, legals o de convivència. La família aconsegueix funcions essencials com ara protegir, cuidar i educar els fills, així com transmetre valors, normes i tradicions culturals. És un sistema dinàmic i adaptable, capaç d'evolucionar i ajustar-se als canvis socials i personals. A més, la família actua com un pont entre l'individu i la societat, i intervé en la formació de la identitat personal i social dels seus membres.

En la infància, les famílies tenen un paper fonamental en el desenvolupament i la formació dels menors. Durant aquesta etapa, els pares i les mares o els cuidadors principals són la font primària d'afecte, de protecció i d'orientació. Les famílies tendeixen a centrar-se més en la cura física i emocional dels infants, establint rutines, normes i límits que proporcionen estructura i seguretat. La comunicació sol ser més directiva, ja que els adults prenen la majoria de les decisions. Les interaccions familiars es caracteritzen per un nivell alt de dependència dels infants cap als pares, i les activitats familiars sovint giren entorn de les necessitats i l'aprenentatge dels més menuts.

Durant l'adolescència, les dinàmiques familiars experimenten canvis significatius. Els adolescents busquen més autonomia i independència, i això pot generar conflictes amb els pares. La comunicació es torna més complexa, perquè els joves qüestionen les normes i negocien nous límits. Les famílies han d'adaptar-se a un equilibri entre proporcionar suport i permetre la independència de l'adolescent. Els pares passen de ser figures d'autoritat absoluta a convertir-se en guies i consellers. Les interaccions familiars poden tornar-se més tibants a causa dels canvis hormonals i emocionals dels adolescents, però també poden aprofundir-se a mesura que els joves comparteixen més els seus pensaments i les experiències amb la família. Per això és important fomentar un clima familiar positiu pel bé de l'adolescent i de la seua família.

Una manera excel·lent de demostrar la definició d'una família és identificar les característiques de la institució familiar, tal com ho fan Goode (1964) i que s'enumeren en la taula 1. Aquestes característiques només són una orientació i no representen completament la dinàmica familiar de la nostra societat contemporània, atès que hi ha

molts tipus de famílies amb dinàmiques i estils educatius molt diferents entre si. No obstant això, aquestes característiques ens ajuden a entendre els conceptes clau del sistema familiar.

Taula 1. Característiques de la institució familiar. (Adaptació de Goode, 1964)

- La família és una institució social que trobem, formalment, en totes les societats.
- Les responsabilitats implícites en els rols familiars solen ser delegades en terceres persones, a diferència d'altres tipus de rols socials.
- La família aconsegueix, conjuntament, funcions relacionades amb diversos aspectes socials independents, com ara una funció econòmica, educativa o de suport emocional.
- La família és un agent de control social molt eficaç, a partir del qual és fàcil conèixer moltes àrees de la vida del subjecte i avaluar la distribució que fa cada membre dels recursos i l'energia.
- La família és un grup amb un gran poder de recompensa per a les persones. Els llaços familiars continuen sent una eina poderosa que porta les persones a voler formar-ne part i que les acompanya al llarg de la seua vida.

Cal tenir en compte que, generalment, la família està en canvi permanent. En la societat actual ja s'observa una gran diversitat de formes familiars (famílies nuclears, monoparentals, reconstituïdes, etc.) (Musitu i Herrero, 1994). Per tant, és útil buscar la descripció de la família actual no només en la forma, sinó també en el contingut.

Quan parlem de família a vegades ens centrem en el tipus d'interaccions que hi tenen lloc. De fet, els factors de relació social, com ara l'expressió d'afecte i de suport, tenen un paper rellevant pel que fa al concepte de *família*. Des d'aquest punt de vista, la família s'ha definit com un sistema de relacions fonamentalment afectives en el qual romanen les persones un període de temps llarg, i no és un temps qualsevol de la seua vida, sinó que està constituït per fases evolutives crucials, com la infància i l'adolescència (Nardone, Giannotti i Rocchi, 2003). En aquest sentit, Beutler, Burr, Bahr i Herrin (1989) suggereixen alguns trets que diferencien la família d'altres formes de relació social:

1) Inclou relacions intergeneracionals que tendeixen a ser permanents, encara que hi ha qüestions legals per a modificar aquesta immutabilitat-per exemple, el divorci—. El fet

que es necessiten lleis per a dissoldre la relació és una mostra del seu caràcter permanent.

2) Les relacions impliquen la persona en un conjunt. Descriure les relacions familiars en termes de rols no és adequat, ja que la relació familiar implica la persona com un tot dins d'un sistema familiar.

3) Dins de l'àmbit familiar es genera una manera d'organitzar la consciència denominada "orientació de processos simultanis". En les relacions familiars hi ha menys seqüencialitat i menys racionalitat, a causa del caràcter altament emocional i complex de les famílies.

4) Són pròpies de la interacció familiar l'afecte i la intensitat de l'emoció, tant si són bones com dolentes. Així, en el nucli familiar es viuen emocions intenses i contínues que determinen les dinàmiques familiars.

5) La família, a més de servir a la supervivència, persegueix objectius addicionals, com ara la intimitat, la proximitat, la cura, el suport i el sentit de pertinença.

6) L'altruisme és una forma de relació dominant. Això vol dir que en la família sol estimular l'afecte, la cura i la implicació mútua. Els llaços familiars impliquen un sentit de responsabilitat interpersonal i d'obligació molt forta cap als altres membres.

7) En general, la direcció del grup familiar es basa en l'educació, la influència i la cura, en oposició a la competitivitat, l'assoliment individual, l'eficàcia, l'anàlisi racional i els resultats quantificables.

Malgrat aquestes característiques, cal tenir en compte que les particularitats específiques de la família no són universals, ja que hi ha variacions significatives depenent del context sociocultural. D'una família a una altra hi ha diferències notables en els processos de formació i de creixement de cadascuna. Per això, és crucial tenir en compte les famílies des d'una perspectiva àmplia i diversa que ens facilite reconèixer què tenen en comú i de diferent cadascuna. En realitat, cada família té les seues pròpies particularitats en l'estructura i en les relacions. A més, l'estructura familiar a Espanya ha experimentat transformacions profundes en les últimes dècades, i ha evolucionat des d'un model tradicional predominantment nuclear cap a una pluralitat de formes familiars. Aquesta diversificació reflecteix els canvis socials, econòmics i culturals que ha travessat la societat espanyola. D'acord amb l'OCDE (2022), el perfil de la família típica a Europa està canviant, però aquest canvi és encara més dràstic a Espanya, que ha passat de ser un dels països amb les taxes de fecunditat més altes d'Europa a tenir la taxa més baixa de la regió europea, la qual cosa comporta una disminució de la mida de les famílies.

2. La funció educativa dels pares

La funció educativa dels pares és fonamental en el desenvolupament integral dels fills, ja que constitueix la base sobre la qual es construeix l'aprenentatge i la formació de l'individu. Els pares són els primers educadors i tenen una influència decisiva en l'adquisició de valors, d'hàbits i de comportaments que perduraran al llarg de la vida. Mitjançant la interacció diària, els pares transmeten coneixements, actituds i habilitats socials que són essencials per als fills.

L'ambient familiar proporciona un context emocional segur per a l'aprenentatge, on els errors es poden veure com a oportunitats de creixement. Aquesta base sòlida permet als menors enfrontar-se amb més resiliència als reptes acadèmics i personals que trobaran al llarg de la vida. La funció educativa dels pares també és crucial per al desenvolupament d'habilitats socials i emocionals. Per mitjà de l'exemple i la guia parental, els menors aprenen a gestionar-se millor les emocions, a resoldre conflictes de manera constructiva i a tenir empatia cap als altres. Aquestes habilitats són fonamentals per a establir relacions interpersonals saludables i per a l'èxit en diversos àmbits de la vida.

2.1 Funcions de la família

Els canvis socials que s'han produït en les últimes dècades en la famílies no només s'han traduït en una diversitat més gran, sinó que també han fet que les famílies acomplisquen noves funcions que anteriorment no es tenien en compte.

Actualment, les famílies assumeixen funcions diferents de les d'èpoques passades o les deleguen. Per exemple, la cura de persones majors i malaltes és cada vegada més responsabilitat de l'Estat o d'institucions privades especialitzades. La funció d'educació formal antiga en la família també s'ha delegat a institucions fora de la família com les escoles i els instituts, i fins i tot la funció reproductiva ha perdut importància, ja que cada vegada hi ha una taxa més baixa de natalitat. A pesar de tot això, sens dubte la família continua tenint funcions summament rellevants per al benestar psicosocial de la persona.

La família és l'única institució que aconsegueix simultàniament diverses funcions clau per a la vida de les persones i també per a la societat. Es tracta de funcions que cap altra institució social és capaç de fer funcionar simultàniament (Montoro, 2004):

- La reproducció de l'espècie, amb eficàcia i funcionalitat.
- L'adquisició de comportaments econòmics bàsics i més elementals, des de l'alimentació fins a la producció i el consum.
- L'educació dels fills, sobretot, en les edats més primerenques (infància i adolescència).
- L'afecte i els sentiments per mitjà de l'expressió íntima entre els membres de la família.

Una de les funcions més bàsiques de la família és la seua capacitat per a generar una xarxa de relacions basades en l'afecte i el suport, fet que repercuteix positivament en el benestar psicològic de tots els membres. La família, amb l'afecte i el suport mutu, aconsegueix altres diverses funcions psicològiques que són essencials per a l'ésser humà. Per exemple, la unitat familiar genera en els seus integrants un sentit de pertinença, els proporciona un sentiment de seguretat i contribueix perquè desenvolupen una personalitat adequada per a adaptar-se a la societat.

Taula 2. Principals funcions familiars per al benestar de la persona. (Adaptació de Gracia i Musitu, 2000)

Funció d'administració, ordre, neteja i cura de la llar.	Funció de proveïdor de recursos materials i personals als integrants.
Funció de cura dels fills i promoció de la seua salut, tant física com psicològica.	Funció de socialització dels fills i promoció del seu desenvolupament psicològic i social.
Funció de parentiu/afinitat i desenvolupament del sentit d'identitat per mitjà de la comunicació i el suport mutu.	Funció terapèutica d'assistència i afecte quan algun membre de la família té algun problema.
Funció recreativa i d'organització i posada en marxa d'activitats de temps lliure.	Funció sexual i d'expressió d'afectes i gratificacions.

A més de totes aquestes funcions, cal recordar que la família també té una funció educadora, ja que forma nombroses facetes de la personalitat a diferents nivells en les diferents etapes de la vida. L'afectivitat comença en els primers anys de la vida del bebè i condiciona el seu desenvolupament corporal i cerebral; tot i això, a mesura que creix, els grups socials com són els amics o els companys de classe van guanyant importància. Ara bé, no hem d'oblidar que l'educació dels fills per part dels pares és una actuació constant i permanent. Al llarg de la vida, les famílies intenten inculcar als fills aprenentatges i valors que els han resultat útils en benefici dels integrants de la família en qüestió. Algunes funcions de la família se centren principalment a:

- Donar seguretat al menor.
- Formar la seua consciència moral i els valors.
- Desenvolupar aptituds cognitives i intel·lectuals.
- Comunicar motivacions per al seu rendiment en totes les àrees de la vida.
- Fomentar l'empatia i la solidaritat per a bon tracte amb els altres.
- Capacitar per a resoldre i superar possibles conflictes.

La funció socialitzadora de la família és una de les funcions més importants per al desenvolupament d'una persona. La socialització es definix com «el procés mitjançant el qual les persones adquirim els valors, les creences, les normes i les formes de conducta adequades en la societat a la qual pertanyem» (Musitu, 2001).

Mitjançant aquesta funció socialitzadora les persones aprenem els codis de conducta de la societat en què vivim, ens hi adaptem per funcionar millor en societat. La meta final de la socialització és, per tant, que la persona assumisca una sèrie de principis socialment valorats que li permeten “filtrar” i distingir el que és acceptable o inacceptable en l'entorn social. En aquest sentit, la família és l'agent de socialització per excel·lència a l'hora de transmetre aquests elements socials i culturals, una transmissió que té lloc, principalment, durant la infància i l'adolescència.

En concret, la funció de socialització comprèn dos aspectes fonamentals:

- Un aspecte de contingut (què és el que es transmet) que són els valors inculcats en la família, que depenen dels valors personals dels pares i del sistema de valors dominant en l'entorn sociocultural més ampli.

- Un aspecte formal (com es transmet), que fa referència a la manera com es transmet el contingut; és a dir, a les estratègies i als mecanismes que s'utilitzen en la família per a transmetre els valors i les creences culturals. Aquestes estratègies i aquests mecanismes varien molt d'unes famílies a unes altres; per això, per a entendre millor aquest aspecte, s'han desenvolupat diverses classificacions del que es coneix com a "estils parentals de socialització" i que s'expliquen en l'apartat següent.

En definitiva, las famílies acomplixen diverses funcions essencials que impacten directament en el benestar dels seus membres, incloent-hi la socialització, el suport emocional i la provisió de recursos materials. Per mitjà de la socialització, les famílies transmeten valors, normes i habilitats necessàries per a interactuar en la societat. El suport emocional que ofereixen crea un entorn segur on els individus poden expressar els seus sentiments i afrontar adversitats. A més, les famílies proporcionen recursos materials i educatius que faciliten l'accés a oportunitats i milloren la qualitat de vida.

2.2. Influència de l'estil parental en l'ajust dels menors

L'estil parental es pot definir com una constel·lació d'actituds cap al fill que, considerades conjuntament, creen un «clima emocional», en el qual s'expressen les conductes dels pares (Landeró, González, Estrada i Musitu, 2009). Aquestes conductes inclouen:

- Pràctiques parentals: conductes adreçades a aconseguir un objectiu de socialització, així com conductes que no estan directament enfocades a la consecució de l'objectiu de socialització, com ara els gestos, el to de veu, el llenguatge corporal o l'expressió espontània d'emocions.

- Objectius de la socialització: l'adquisició d'habilitats i conductes específiques en els fills (habilitats socials, habilitats acadèmiques, etc.), així com el desenvolupament de qualitats més globals (curiositat, independència, pensament crític, etc.).

Lògicament, aquests aspectes de la socialització familiar no són universals, sinó que estan relacionats amb el context cultural de la família. Així, els valors i les normes culturals determinen la conducta dels pares amb els fills i la manera com els fills interpreten les conductes dels pares i les perceben.

La majoria dels estudis sobre els estils parentals destaquen dues dimensions o

factors bàsics, en funció dels quals s'explica la variabilitat de les famílies: Suport parental (afecte i estima vs. hostilitat); Control parental (permissivitat vs. rigidesa).

En funció d'aquests dos factors, s'han descrit diferents tipus d'estils per tal d'analitzar els antecedents i les conseqüències de les diferents formes de socialització de les famílies.

Molts treballs se centren en l'estudi de l'associació entre un estil parental determinat i les conseqüències que en deriven o l'efecte produït en l'ajust psicosocial del fill. En els estudis clàssics de Baumrind (1978) es conclou que hi ha unes determinades característiques en els fills que corresponen als tres tipus d'estil parental que l'autora proposa. Així, en primer lloc, els progenitors autoritaris que se centren a imposar normes rígides i el càstig solen tenir uns fills conflictius, irritables, descontents i desconfiats. En segon lloc, els pares permissius que no posen normes clares ni són consistents en la manera d'educar solen tenir fills impulsius i agressius. Finalment, els pares democràtics que donen importància a les normes i a l'afecte solen tenir uns fills enèrgics, amistosos, amb gran confiança en si mateixos, una autoestima alta i una gran capacitat d'autocontrol. En definitiva, la idea que es desprèn dels estudis de Baumrind és que tant l'autoritarisme com la permissivitat extrems tenen efectes no desitjables i que, a més, aquestes conseqüències negatives s'incrementen quan hi ha distància i fredor en les relacions afectives entre els pares i els fills, fet que perjudica les relacions familiars i el desenvolupament psicosocial dels menors.

Paral·lelament, en aquest aspecte s'ha comprovat que els adolescents amb famílies autoritàries presenten problemes d'autoestima i d'interiorització de les normes socials. En general, solen tenir una baixa competència interpersonal, utilitzen estratègies poc adequades en els conflictes, obtenen mals resultats acadèmics i és freqüent que presenten problemes d'integració escolar. A més, uns altres estudis indiquen que la disciplina excessivament rígida dels pares és un dels factors familiars de risc més relacionats amb els problemes de conducta, com és l'assetjament escolar cap als companys (Gómez-Ortiz *et al.*, 2014). A més, s'ha constatat que l'ús excessiu del càstig físic en detriment de pràctiques més democràtiques augmenta la probabilitat de conductes delictives (Farrington, 2010).

En general, tal com assenyalen Musitu i Cava (2001), sembla que els estils parentals orientats a l'afecte i la implicació dels pares són més eficaços que els estils orientats cap a la coerció i el càstig a l'hora d'aconseguir, per exemple, que els adolescents interioritzen

un sentiment de responsabilitat de les seues pròpies accions. No obstant això, hem d'assenyalar que l'efecte de la coerció i la imposició en els fills presenta diferències importants en funció de la cultura de la família. En algunes cultures, unes determinades conductes paternes s'interpreten com una clara intromissió; en canvi, en altres cultures es perceben com una forma més de preocupació i de responsabilitat dels pares pels fills. Per això, l'efecte de la imposició, el càstig i el control en l'ajust del fill dependrà de com s'interpreten les conductes paternes i, sobretot, de l'acceptació i la implicació dels fills, que sembla que són la clau de les bones relacions entre els pares i els fills. A tall de conclusió d'aquest apartat, Holmbeck, Paikoff i Brooks-Gunn (1995) destaquen destaca una sèrie de característiques que són presents en els adolescents amb un ajust psicosocial millor.

Taula 3. Característiques de les famílies que influeixen en un ajust psicosocial adequat en els fills. (Adaptació de Holmbeck, Paikoff i Brooks-Gunn, 1995)

1) Mantenen normes clares sobre el comportament dels fills. Que els fills entenguen bé les normes i s'hi comprometen és primordial per a un bon comportament en els menors.
2) Reforcen les regles i les regulacions amb sancions que no són obertament punitives o facilitadores de cicles coercitius. Aquest tipus de pares són fermes a l'hora de sancionar els comportaments que no corresponen a les normes establides, però no les basen en el càstig, sinó en la compressió de la conducta inadequada i l'acceptació de les conseqüències negatives que deriven d'aquesta conducta.
3) Proporcionen una disciplina consistent. Aquestes famílies es caracteritzen per la claredat i l'aplicació constant de les normes. Si unes vegades es castiga una conducta i, en canvi, unes altres vegades es premia, genera en el menor una confusió sobre el que és correcte i incorrecte.
4) Ofereixen als fills respostes i explicacions raonades de les decisions. Tenen cura d'establir una comunicació fluida amb els fills en la qual l'intercanvi de missatges i la comprensió mútua són clau.
5) Permeten un estira-i-arrotonsa entre els pares i els fills en les discussions familiars. En les discussions familiars els pares no han de deixar que els fills se n'isquen amb la seua, ni imposar la seua postura sense sentit. Es tracta d'un ball de comprensió mútua i de diàleg, en el qual s'expressa el conflicte en termes positius.

6) S'impliquen en la vida diària de l'adolescent i l'animen a tenir habilitats útils. Uns pares implicats enfoquen els fills a demostrar les seues capacitats i els donen suport perquè les desenvolupen adequadament.

7) Potencien la diferenciació i permeten que l'adolescent tinga opinions pròpies en un entorn positiu. És important que les famílies potencien la individualitat de cada menor, aquelles característiques que el fan especial i diferent de la resta per al procés d'adquisició de la seua pròpia identitat.

2.3 Estils educatius parentals

Els estils educatius parentals fan referència als patrons de comportament i les actituds que els pares o els cuidadors principals utilitzen en la criança i l'educació dels fills. Aquests estils es caracteritzen per la combinació de dues dimensions fonamentals: el nivell d'afecte i la comunicació, i el grau de control i l'exigència.

Aquests dos elements són independents relativament, ja que, per exemple, un pare o una mare pot ser molt càlid i alhora molt rígid. De la mateixa manera, un progenitor pot ser fred i molt permissiu al mateix temps. A partir d'aquesta contextualització, hi ha hagut nombrosos autors (especialment, Erikson en els anys seixanta, Baumrind en els setanta i McCubbin i Martín en la dècada dels vuitanta) que han proposat diverses classificacions sobre els diferents tipus d'estils parentals.

Musitu i García (2004) proposen una classificació d'estils de socialització que incorpora i integra la majoria d'aportacions que ofereixen estudis previs, i estableixen dos elements principals a l'hora de distingir entre els diferents estils:

- El grau d'implicació dels pares i d'acceptació dels fills.
- El grau de coerció i la imposició de les decisions paternes.

A partir d'aquests dos elements, implicació/acceptació i coerció/imposició, s'estableixen quatre estils parentals.

Taula 4. Classificació dels estils parentals educatius (Musitu i García, 2004)

Estil autoritari	Estil autoritzatiu
(Baixa acceptació i alta coerció)	(Alta implicació i alta coerció)
Estil negligent	Estil indulgent
(Baixa imposició i baixa acceptació)	(Baixa imposició i alta implicació)

En concret, en la taula 5 es mostren les característiques específiques d'aquests quatre estils parentals. Cadascun amb unes característiques específiques que el diferencien dels altres estils educatius en l'àmbit familiar.

Taula 5. Característiques dels estils parentals

Estil autoritari	Estil autoritzatiu
- Exigència d'obediència vs. autonomia. - Poder i normes rígides. - Control i avaluació de la conducta i les actituds dels fills. - Comunicació mínima i unilateral entre els pares i els fills. - Poc suport i afecte per part dels pares. - Escassa atenció a les demandes dels fills. - Càstig físic.	- Establiment de límits clars. - Control alt i raonat de la conducta. - Els pares mostren gratificació davant el comportament positiu dels fills. - Bona comunicació i ús del diàleg. - Respecte als fills. - Escolta i resposta de les demandes dels fills.
Estil indulgent	Estil negligent
- Autonomia elevada i control escàs. - Poques regles i límits als fills. - Bona comunicació i diàleg. - Molt de suport i afecte. - Resposta davant les demandes dels fills.	- Alta autonomia material i afectiva. - Pocs límits i baixa supervisió. - Indiferència davant comportaments positius o negatius. - Escassa comunicació i diàleg. - Poc de suport i afecte.

En general, del que hem indicat fins ara en aquest apartat es poden extraure les dues conclusions següents:

(1) L'ús d'estils parentals orientats a l'afecte i la implicació dels pares (estils autoritzatiu i indulgent) són més eficaços que els estils orientats a la coerció a l'hora d'aconseguir que els fills tinguin competències psicològiques i socials positives.

(2) L'ús del raonament condueix a una comprensió més gran i una interiorització de les normes socials que la mera imposició o la permissivitat total.

Un aspecte important que cal considerar pel que fa als estils parentals és que varien en funció de les diferències culturals. L'efecte que tenen la coerció i la imposició en els fills en algunes cultures, com, per exemple, l'europea, s'interpreten com una clara intromissió i una coerció; en canvi, en altres cultures, com ara l'asiàtica, es perceben com un component més de la preocupació i la responsabilitat dels pares pels fills.

D'aquesta manera, els efectes de la imposició, el càstig i el control en els fills dependran, principalment, de la interpretació que els fills facen de les conductes dels pares i, sobretot, de si els pares mostren simultàniament acceptació i implicació cap a ells.

En efecte, sembla que la clau fonamental per a unes bones relacions entre els pares i els fills és, bàsicament, l'acceptació i la implicació que mostren els pares.

El millor estil és l'autoritzatiu, que també es denomina democràtic, perquè presenta valors alts en les dimensions afectiva i comunicativa, i, al mateix temps, en les dimensions d'exigència i de control. Aquesta bidimensionalitat fa que siga l'equilibri perfecte per a educar els fills.

En concret, pel que fa a l'estil autoritzatiu, els menors que creixen en ambients familiars caracteritzats pel suport, l'afecte i la comunicació paternofilial presenten un desenvolupament positiu en la infància i l'adolescència. En aquest sentit, el suport paternal i l'atenció rebuda i percebuda tendeixen a tenir un millor ajust psicològic i social, i uns índexs d'autoestima més alts (Fuentes, García, Gracia i Alarcón, 2015).

De la mateixa manera, Estévez, Murgui, Moreno i Musitu (2007) assenyalen que un alt grau d'afecte es relaciona amb un descens de la violència en els adolescents. En aquesta línia, l'estil autoritzatiu o democràtic presenta una molt valuosa potencialitat educativa a nivell personal i social, perquè conté l'element més important per a un ajust

adequat dels menors: l'afecte explícit, les interaccions educatives positives, la racionalitat, la simpatia mútua i una comunicació positiva. A més a més i al mateix temps, aquest estil parental incorpora unes determinades dosis de disciplina exercida amb suavitat.

En definitiva, l'estil autoritzatiu durant la infància i l'adolescència dels fills és positiu perquè suposa un equilibri entre el control dels fills i l'autonomia que se'ls concedeix. Seguint aquest estil educatiu, és freqüent que la negociació estiga molt present a l'hora de prendre decisions. A més, és molt beneficiós que en la família hi haja una comunicació positiva i equitativa entre els seus membres, així com relacions basades en la calidesa i l'afecte. Pel que fa a la conveniència de l'estil autoritzatiu, Sorribes (2002) enumera més raons que avalen els efectes beneficiosos de l'estil autoritzatiu respecte de la resta d'estils parentals:

1. Un ús millor de l'afecte i de l'acostament positiu cap als fills. Les relacions positives en la família afavoreixen la confiança, el suport i la cohesió entre els pares i els fills.
2. La consolidació de l'autonomia de les accions i del raonament del fill. Donar llibertat al menor és donar-li l'oportunitat de demostrar la independència per a prendre de decisions.
3. Un control raonable, no arbitrari i fins a un cert punt consensuat amb els fills. Quan s'ha de decidir un tema que genera conflicte, és important que la família s'esforce per trobar la millor solució de manera conjunta.
4. La promoció de la comunicació amb els fills permet que aquests expressen les seues opinions i els sentiments, fet que millora la cohesió entre els membres de la família.
5. Unes demandes ajustades als fills segons les seues habilitats i l'edat que tinguen. Per exemple, no és lògic ni convenient demanar als fills més del que poden fer.
6. Responsivitat cap a les necessitats dels fills, escolta i atenció de les seues demandes. És important que entre els membres de la família s'escolten i es comprenquen els uns als altres.

3. Els conflictes en l'àmbit familiar

Els conflictes en l'àmbit familiar són una part natural i inevitable de la convivència. Aquests conflictes, encara que sovint es perceben negativament, poden ser oportunitats de creixement i d'aferrament dels llaços familiars si es gestionen de manera constructiva. La comunicació efectiva, l'empatia i la disposició per a trobar solucions mútuament beneficioses són elements clau a l'hora d'abordar els conflictes familiars de manera positiva.

Durant la infància, els conflictes familiars solen girar entorn de qüestions de disciplina, de rutines diàries, de la necessitat que tenen els infants d'explorar i d'establir una certa independència. Intentar establir límits mentre es fomenten el desenvolupament i l'autonomia dels fills pot ser tot un repte per als pares. És essencial que els pares aborden aquests conflictes amb paciència i consistència, que els proporcionen explicacions clares i adequades a l'edat, i que modelen els comportaments positius de resolució de problemes.

En l'adolescència, els conflictes familiars tendeixen a intensificar-se i a tornar-se més complexos. Els adolescents busquen més independència i qüestionen l'autoritat parental, i això pot implicar desacords sobre les regles, els límits i les expectatives. Qüestions com la privacitat, les eixides amb els amics, l'ús de pantalles, el rendiment acadèmic i les decisions sobre el futur solen ser fonts de conflicte. Durant aquesta etapa, és important que els pares mantinguin línies de comunicació obertes, que estiguen disposats a negociar i a adaptar algunes regles, i que reconeguen la maduresa creixent dels fills. Així mateix, han de mantenir límits clars i segurs per a guiar els adolescents en la transició cap a l'adulthood.

En conclusió, els conflictes familiars evolucionen al llarg de les diferents etapes de desenvolupament, en les quals es reflecteixen els canvis en les necessitats i les capacitats dels membres de la família. Encara que poden ser un repte, aquests conflictes ofereixen oportunitats útils per a l'aprenentatge, el creixement personal i la consolidació dels vincles familiars. La clau per a gestionar eficaçment els conflictes en qualsevol etapa és mantenir una comunicació oberta i respectuosa, mostrar flexibilitat i comprensió i treballar junts per trobar solucions que beneficïen tots els membres de la família.

3.1 Conflictes i temes de discussió en la família

En la infància, la relació entre els pares i els fills és molt més asimètrica que en l'adolescència. En la infància, els pares utilitzen el poder i l'autoritat per imposar les seues normes, i els fills reconeixen aquesta autoritat en els pares i, en funció d'això, ajusten el seu comportament al que els progenitors consideren com a correcte i incorrecte.

això Ara bé, a mesura que els fills entren en l'adolescència, les relacions familiars canvien i ja no són tan asimètriques. Així, es passa de l'autoritat clara dels pares en la infància a la comunicació cooperativa amb els fills en l'adolescència. Segons Pastor (1999), en l'adolescència es donen aquestes característiques:

- Més reciprocitat entre els pares i els fills.
- Comencen a diluir-se les diferències de poder.
- Hi ha un qüestionament de l'autoritat parental. L'adolescent sol·licita i intenta imposar els seus punts de vista als pares.
- Comença el procés de formació de la identitat de l'adolescent.
- L'adolescent adquireix un determinat grau d'autonomia. Aquesta autonomia no és només externa, sinó també interna, pel que fa a la presa de decisions relatives a la pròpia vida.

Pel que fa a l'autonomia, Steinberg (1985) assenyala que la cerca d' independència pròpia de l'adolescència comprèn tres tipus d'autonomia: autonomia emocional, autonomia conductual i autonomia de valors.

A més, aquest procés d'emancipació està influït per les característiques pròpies de l'adolescent i el comportament específic dels pares. D'una banda, l'adolescent s'allunya del que li era vàlid en la infància per generar una identitat pròpia; i, de l'altra, manté el vincle necessari amb els pares per rebre'n aprovació, afecte i conformitat.

El procés d'adquisició d'autonomia en l'adolescència és molt important, perquè, mentre que els pares volen protegir els fills, l'adolescent reclama més independència. Aquesta qüestió és una font de molts conflictes familiars. En aquest sentit, Jackson, Cicognani i Charman (1996) van dur a terme un estudi per establir el grau en què l'existència de desacords entre els pares i els fills està relacionat amb la pretensió d'una autonomia més gran. Els resultats de l'estudi van demostrar que hi ha dos tipus principals de desacords en l'adolescència:

1. Els desacords que sorgeixen perquè els pares esperen que l'adolescent siga més autònom en qüestions com ara tenir l'habitació ordenada, fer els deures o controlar el temps de connexió a internet o a les xarxes socials. Normalment, aquests conflictes es redueixen a queixes recurrents dels pares. Quan tenen lloc, els adolescents sovint tracten de justificar-se, però finalment solen obeir els progenitors.

2. Els conflictes que sorgeixen perquè els pares pensen que no és adequat que l'adolescent decidisca per si mateix. Tenen lloc com a resultat d'una demanda d'autonomia del fill sobre qüestions que els pares consideren molt importants, com ara les eixides nocturnes, els amics o l'accés a mòbils, a internet o a les xarxes socials. Normalment, els pares veuen els fills massa immadurs i incapaços de preveure les conseqüències d'aquestes accions. Els adolescents, en canvi, tendeixen a considerar que aquests temes els concerneixen directament i volen prendre decisions pròpies sobre ells mateixos.

Segons aquests autors, les diferències en la manera com es gestionen els conflictes o els desacords entre els pares i els fills depenen del grau de control que els pares volen exercir sobre les decisions dels fills i del grau d'autonomia que els atorguen.

Taula 6. Gestió del conflicte en funció del grau d'autonomia. (Jackson *et al.*, 1996)

Poca autonomia	Imposició. Els pares tendeixen a imposar les seues decisions i, quan això no funciona, solen utilitzar l'amenaça i el càstig.
Autonomia mitjana	Negociació. Els pares negocien amb els fills la presa de decisions. Aquesta és la situació intermèdia entre una relació completament asimètrica, on únicament decideixen els pares, i una relació simètrica, on l'adolescent és lliure de decidir per si mateix.
Autonomia total	Llibertat. Els pares poden criticar les decisions dels fills, però els concedeixen llibertat d'actuació total. Els fills tenen l'última paraula.

Així, veiem que moltes vegades el conflicte entre els pares i els fills no és més que una conseqüència que deriva de la pretensió de l'adolescent de tenir més llibertat i prendre

decisions pròpies. Si aquesta percepció de llibertat està amenaçada pels pares és quan sorgeixen, principalment, els conflictes més recurrents en aquesta etapa evolutiva.

Una de les principals causes de conflicte familiar en l'adolescència és el grau de control que els pares exerceixen sobre diversos aspectes de la vida dels fills. Durant l'adolescència, l'adolescent considera que determinades qüestions depenen de la seua pròpia decisió i no del que li volen imposar els pares. Així, quan els pares volen controlar àrees personals del menor, sorgeix el conflicte de l'estira-i-arrotonsa, que té lloc entre els pares i els fills en l'adolescència.

Que hi haja conflictes entre els pares i els fills adolescents s'ha de considerar com un fet natural que no ha de derivar, necessàriament, en relacions familiars negatives. Els efectes que es deriven dels conflictes familiars depenen, en part, de la intimitat, l'afecte i el grau de comunicació que hi haja entre els membres de la família. L'existència de conflictes, per tant, no es tradueix en disfuncions familiars, sinó que, en realitat, un determinat grau de conflicte és positiu, perquè ajuda a configurar els canvis en els rols i les relacions a casa. Així doncs, el conflicte és una bona oportunitat perquè les famílies avaluen les seues pròpies creences i les revisen; perquè modifiquen les normes d'interacció entre els membres de la família, i perquè mostren comprensió, respecte i acceptació per les opinions dels altres membres de la família (Maganto i Bartau, 2004).

D'altra banda, el conflicte pot ser funcional depenent del context i dels comportaments de les dues parts i de la manera com es resolen els conflictes. D'una banda, segons Miranda (2004), quan el conflicte es resol de manera constructiva, pot ser una via perquè els fills aprenguen a escoltar, a negociar, a considerar i integrar diversos punts de vista, i a resoldre els problemes interpersonals. D'altra banda, quan el conflicte familiar és destructiu, hostil, incoherent i amb una escalada d'intensitat, els fills eviten la interacció amb els pares i poden sorgir problemes en les relacions entre els pares i els fills, com ara problemes d'ajust escolar o de comportament.

3.2 Comunicació i resolució de conflictes familiars

Tant els problemes de comunicació familiar com l'existència de conflictes entre els pares i els fills tenen una repercussió en el desenvolupament dels fills. Així, la comunicació familiar positiva i fluida s'ha relacionat amb el benestar psicològic i l'autoconcepte positiu dels fills adolescents en diverses facetes, com ara l'emocional, la social i l'acadèmica. Per contra, els problemes de comunicació i els conflictes familiars s'associen a problemes psicològics com ara la depressió, l'ansietat o els problemes de comportament (Lila, Buelga i Musitu, 2005).

La freqüència dels conflictes familiars pot ser l'origen dels problemes en els fills, com ara la baixa autoestima, la dificultat per a establir relacions significatives amb altres persones, el consum de substàncies, la presència de símptomes depressius, el sentiment de soledat i els problemes de conducta (Johnson, LaVoie i Mahoney, 2001). Pel que fa als problemes de conducta, hi ha una relació bidireccional entre aquests problemes i el clima familiar conflictiu. D'aquesta manera, els conflictes familiars prediuen el desenvolupament de problemes de conducta en els fills, i, d'altra banda, aquests problemes de conducta són un estressor que promou interaccions familiars negatives i problemes en el benestar psicològic i social.

Una de les variables familiars que tenen més relació amb l'aparició i la continuïtat de conductes violentes en l'adolescència és la comunicació de l'adolescent amb els pares. De fet, la qualitat del clima familiar depèn en bona part de la comunicació que tenen els membres de la família.

En el problema de l'assetjament escolar, hi ha diferents estudis que evidencien que els agressors i les víctimes tenen una comunicació menys oberta, més evitativa i més ofensiva en comparació amb els adolescents que no estan implicats en aquest problema (Carrascosa, Cava, Buelga i Ortega-Baron, 2016). Pel que fa al ciberassetjament, l'estudi de Larrañaga, Yubero, Ovejero i Navarro (2016) demostra que els implicats tenen més dificultats de comunicació familiar. A més, les cibervíctimes tenen una comunicació més evitativa, fet que contribueix a prolongar la victimització en el temps.

Maganto i Bartau (2004) proposen algunes estratègies que es consideren adequades per a millorar la comunicació familiar. Entre les estratègies per a facilitar la comunicació familiar destaquen aquestes:

1. Comunicar-se amb missatges clars, precisos i útils. Els missatges vagues o imprecisos s'interpreten erròniament amb més probabilitat.

2. Ser ferm, és a dir, complir el que s'ha dit o s'ha manat. Transmetre fermesa no significa amenaçar o alçar el to de veu per expressar-se, sinó mantenir uns criteris i, en la mesura possible, no canviar-los.

3. Congruència entre el pare i la mare en els missatges que transmeten als fills i en les actuacions. Els pares i les mares poden discrepar en els plantejaments, però no haurien de desautoritzar-se.

4. Estimular l'exercici del diàleg i la negociació com a mitjans per a arribar a l'acord entre els membres de la família.

5. Ser positiu i recompensar les bones accions dels fills. Aquesta condició és bàsica per a estimular els fills, incentivar-los i motivar-los, i això, d'altra banda, repercuteix positivament en la tolerància a les dificultats i en l'esforç per a assumir noves responsabilitats.

6. Escoltar activament i empàticament; és a dir, reconèixer les emocions i els sentiments dels altres i intentar posar-se al seu lloc.

7. Expressar sentiments quan manifesten opinions, creences, valors o expectatives. Que els pares aclarisquen els seus sentiments i els transmeten als fills els ajuda a aprendre a expressar els seus.

8. Explorar conjuntament alternatives i possibles solucions quan es planteja un problema en la família.

Els conflictes familiars influeixen en les conductes negatives dels fills. De fet, l'exposició a situacions de conflicte marital o de conflicte familiar es relaciona amb una predisposició més alta en els fills a l'hostilitat, a una conducta antisocial i a la violència escolar (Buelga, Iranzo, Cava, i Torralba, 2015). Tenint en compte la importància del conflicte familiar, Maganto i Bartau (2004) proposen algunes estratègies per a millorar la resolució de conflictes familiars:

1. Crear una atmosfera relaxant i positiva per a la resolució del conflicte, de manera que totes les parts implicades se senten escoltades i compreses. Tots han de tenir el compromís d'arribar a una solució.

2. Ser assertiu, és a dir, expressar clarament les opinions o els sentiments, sense

agressivitat i intentant no molestar l'altra persona.

3. Evitar culpar els altres del conflicte i assumir que totes les parts implicades volen que es resolga.

4. Ser honest amb si mateix i amb els altres, tant pel que fa als propis sentiments i les reaccions davant el conflicte com a les solucions que es plantegen.

5. Escoltar els sentiments i les emocions dels altres i intentar comprendre'ls.

6. Mostrar respecte i evitar els insults, els crits i les discussions acalorades. Les emocions negatives entre els membres de la família perjudiquen la confiança i no afavoreixen la cohesió en situacions problemàtiques.

7. Negociar un compromís, de manera que totes les parts implicades senten que guanyen alguna cosa. Això implica buscar un consens i un compromís en el qual tots cedeixen o perden alguna cosa i tots hi guanyen.

8. Estar disposat a disculpar-se i a admetre errors quan la situació ho requerisca, en un clima de confiança i respecte mutu.

En conclusió, en aquest apartat es destaca la importància de les relacions familiars en la infància i l'adolescència. En concret, hem vist que les relacions de qualitat entre els pares i els fills que promouen l'ajust psicosocial de l'adolescent es caracteritzen per l'existència de canals efectius d'afecte i suport, l'atenció dels pares a la necessitat creixent d'autonomia que experimenten els fills, la comunicació familiar oberta i positiva i les pràctiques parentals de socialització adequades, sense caure en l'autoritarisme ni en la negligència, que ajuden els fills a respectar uns determinats límits i a aprendre a controlar la pròpia conducta. Un context familiar amb aquestes particularitats constitueix la base fonamental sobre la qual es forma un bon ajust psicològic, familiar i social.

4. La família en la conducta delictiva dels fills

Les famílies tenen un paper crucial en l'aparició de conductes delictives en els fills, ja que constitueixen el primer entorn de socialització i el més influent per als menors. Un ambient familiar estable, afectuós i amb límits clars proporciona als joves una base sòlida de valors, normes socials i habilitats d'autoregulació emocional. Aquests elements són fonamentals per a desenvolupar un sentit de responsabilitat social i empatia, i, per tant, per a reduir significativament la probabilitat que els joves s'involucrin en activitats delictives. A més, les famílies poden identificar els factors de risc que podrien portar a conductes antisocials i abordar-los de manera primerenca.

En el tractament de la delinqüència, el suport i la participació activa de la família són essencials per a la rehabilitació i la reinserció social del menor infractor. Els programes d'intervenció més efectius solen incloure teràpia familiar, on no només es treballa amb el jove, sinó amb tot el sistema familiar per tal d'abordar dinàmiques disfuncionals, millorar la comunicació i enfortir els vincles afectius. La implicació de la família en el procés de rehabilitació augmenta significativament les possibilitats d'èxit, ja que proporciona un entorn de suport continu i de supervisió necessària per al canvi de comportament a llarg termini.

Les famílies també tenen un paper vital en la prevenció de la reincidència. El fet de proporcionar un ambient estructurat i de suport permet que les famílies puguin ajudar a mantenir els canvis positius reeixits. A més, la família facilita la reintegració i redueix l'estigma associat amb la delinqüència dels fills.

En conclusió, la importància de les famílies en la prevenció i el tractament de la delinqüència no s'ha de subestimar. Des de la creació d'un ambient protector que redueix els factors de risc fins a la participació activa en els processos de rehabilitació i de reinserció, les famílies són un component essencial en qualsevol estratègia integral sobre la delinqüència. Les polítiques i els programes que reconeixen el paper central de les famílies i els donen suport, amb recursos i formació per a enfortir les seues capacitats, tenen més probabilitats d'aconseguir resultats positius i duradors en la prevenció i la reducció de la delinqüència en menors d'edat.

4.1. Concepte de delinqüència

Encara que la majoria d'adolescents passa a l'adulthood sense problemes, també és cert que hi ha adolescents que s'impliquen en conductes d'alt risc i presenten problemes de violència més o menys greus, que van des de dificultats lleus i ocasionals fins a problemes de conducta violenta i delictiva recurrents especialment greus. Segons diversos estudis actuals, s'observa un increment en les conductes delictives. Això ha generat un augment de l'interès científic per a comprendre les causes i les dinàmiques que s'associen al comportament violent. Cal tenir en compte que les conductes violentes i delictives, siguin ocasionals o no, poden comprometre un desenvolupament adequat del menor i perjudicar la seua estabilitat psicològica i familiar.

Així, s'evidencia un canvi en el patró de conductes delictives i vandàliques en adolescents. No només s'han incrementat els episodis delictius dirigits a infligir voluntàriament danys a béns materials, sinó que aquest increment és més evident, sobretot, en les accions contra les persones, generalment, menors que agredeixen els companys. Segons Martín (2004), és important contextualitzar el comportament violent en funció de la cultura del menor, de la família i de l'ambient. Per això, en aquest apartat ens centrarem a descriure les conductes delictives contextualitzades en l'àmbit sociocultural.

Abans, però, és necessari delimitar exactament a què ens referim amb el terme «conductes delictives». La delinqüència fa referència a «un conjunt de conductes que violen les expectatives institucionalitzades; és a dir, les expectatives que es reconeixen com a legítimes dins d'un sistema social concret» (Cohen, 1959, p. 462). A partir d'aquesta definició, per tant, la delinqüència fa referència al conjunt d'infraccions comeses per la població adolescent. La noció d'infracció o de delictes suposa un contacte amb la justícia molt relacionat amb les regles en vigor del context on viu el menor. Aquestes accions violentes i delictives formen part del repertori de comportaments no acceptables per a la societat de pertinença i posen en perill físic o psicològic el menor i la seua família. Així, el caràcter excepcional d'aquest comportament s'associa a la transgressió d'una norma social, així com a un risc per a les persones implicades.

La conducta criminal i la transgressió de normes són el nucli de la definició de delinqüència. De fet, molts estudis utilitzen dades legals i policials per a mesurar aquestes conductes delictives. No obstant això, la delinqüència en l'adolescència és un fet relatiu

que situa l'adolescent en una línia que va de menor gravetat a major gravetat.

El context canviant i multidisciplinari de la definició de la delinqüència és tan ampli que és difícil establir una definició que incloga tots els comportaments delictius que es poden donar. Tampoc seria útil delimitar la delinqüència, ja que no es tindrien en compte tots aquells actes que no es registren com a delictes penals i els que, si es detecten, es tractarien de manera informal. En efecte, moltes conductes delictives comeses per adolescents no es coneixen oficialment i, per tant, des de l'àmbit de la investigació psicosocial també s'utilitza la informació que proporcionen els pares, els docents i els mateixos adolescents.

Des del punt de vista psicològic, no es pot considerar la dicotomia “delinqüent-no delinqüent”. La delinqüència constitueix un continu de tot un conjunt d'actes de menor a major gravetat en els quals molts adolescents estarien implicats. És a dir, des de l'àmbit psicosocial, la conducta delictiva s'ha estudiat com un factor que inclou una gamma àmplia de conductes desviades: delictes, baralles, conductes disruptives a l'escola, agressions... que estan interrelacionades entre si.

Des del punt de vista psicosocial, la conducta delictiva també és un dels índexs més importants de conducta antisocial. De fet, segons la psicopatològica, la conducta delictiva es relaciona amb l'agressió i la violència, i constitueix un indicador dels anomenats trastorns antisocials de la personalitat (DSM-IV i CIE 10). En aquest sentit, Deptula i Cohen (2004) assenyalen que la conducta violenta és el millor predictor de delinqüència, ja que la violència suposa una violació de les regles formals i informals. A pesar d'això, cal tenir en compte que no totes les conductes delictives impliquen agressió i violència; és a dir, no tots els delictes són violents. Independentment del concepte de *delinqüència*, és evident que la prevenció del delicte és la resposta més important contra la violència per part dels adolescents.

4.2 Família i delinqüència

Tal com hem indicat més amunt en aquest manual, dues de les variables que més influeixen en l'aparició d'una conducta delictiva són el tipus de disciplina familiar i els estils parentals. Goleman (1995) confirma l'existència d'estils parentals emocionalment inadequats per al desenvolupament i l'ajust dels fills: l'estil *laissez faire* i el menyspreu i

falta d'atenció cap als sentiments dels fills.

Les repercussions negatives dels estils de criança emocionalment inadequats en l'ajust dels menors s'han constatat en diferents estudis que han relacionat els estils parentals no autoritzatius i l'ús del càstig físic amb la conducta de tipus delictiu en adolescents. També s'ha observat que un control parental excessiu, associat a una disciplina coercitiva, es relaciona amb l'afiliació a desviacions semblants (Vitaro, Brendgen i Tremblay, 2000). En canvi, els adolescents amb pares que presenten un estil autoritzatiu fonamentat en el suport, la sensibilitat, la implicació i un estil de comportament consistent actuen com a factors protectors de la conducta delictiva (Doyle i Markiewicz, 2005).

Una altra de les variables més importants en l'aparició de conductes desviades i violentes és el suport familiar. Las relacions familiars són una font de suport important durant l'adolescència, Així, un suport elevat percebut dels pares prediu uns nivells més baixos tant de problemes d'externalització (per exemple, la conducta delictiva) com de problemes d'internalització (per exemple, l'ansietat i la depressió) (Demaray i Malecki, 2002).

Per contra, l'ús d'estratègies positives de resolució de conflictes familiars com el diàleg es relacionen amb una baixa implicació del fill adolescent en conductes delictives. Recentment s'ha constatat que la mare i el pare poden influir de manera diferent en els problemes de conducta dels fills. Específicament, s'ha observat que bona part de l'efecte negatiu que tenen els problemes de comunicació amb la mare en les conductes delictives és indirecte a través de la seua influència negativa en el suport social percebut del pare (Jiménez, Musitu i Murgui, 2005). És a dir, els problemes amb la mare inhibeixen la percepció dels recursos de suport del pare, fet que, d'altra banda, es tradueix en nivells més alts de conducta delictiva en el fill adolescent. Ara bé, la varietat de famílies és àmplia i aquesta perspectiva no és útil, perquè no es tenen en compte les famílies monoparentals o del mateix sexe.

Finalment, també s'han estudiat variables com la història familiar de problemes de conducta relacionats amb el comportament delictiu. Per exemple, que hi haja germans majors que delinqueixen també influeix en la implicació posterior dels germans menuts en conductes delictives. D'aquesta manera, el germà menor veu en el seu germà un model de comportament que imita, ja que és una persona significativa per a ell o ella, i això genera un aprenentatge erroni i perjudicial (Bullock i Dishion, 2002).

Les famílies tenen un paper fonamental en la prevenció de la delinqüència per mitjà de diversos aspectes clau:

- Supervisió i monitoratge: els pares que supervisen activament les activitats, les amistats i els comportaments dels fills tenen més probabilitats de prevenir conductes delictives. Una supervisió parental adequada és un factor protector significatiu contra la delinqüència juvenil.
- Establiment de vincles afectius: les relacions afectives fortes entre els pares i els fills són crucials. Els estudis demostren que els joves amb vincles emocionals sòlids amb els pares tenen menys probabilitats d'involucrar-se en activitats delictives.
- Comunicació i suport emocional: una comunicació oberta i efectiva dins de la família, juntament amb el suport emocional constant, ajuda els joves a tenir habilitats socials i emocionals adequades.
- Disciplina i establiment de límits: els pares que estableixen regles clares i conseqüències consistents ajuden els fills a tenir autocontrol, un factor clau en la prevenció de la delinqüència.
- Modelatge de comportament: els pares actuen com a models que cal seguir. Quan exhibeixen comportaments prosocials i valors positius, influeixen positivament en el desenvolupament moral dels fills.
- Creació d'un ambient familiar estable: una llar estable i harmoniosa, on el pare i la mare mantenen una relació positiva entre si, redueix significativament el risc de delinqüència juvenil.
- Inversió de temps i atenció: els pares que dediquen temps de qualitat als fills i mostren interès en les seues vides tenen més probabilitats de prevenir comportaments delictius.
- Educació en valors: la transmissió de valors ètics i morals a casa és fonamental perquè els joves desenvolupen un sentit de responsabilitat social.
- Intervenció primerenca: els pares que identifiquen i aborden problemes de comportament en etapes primerenques poden prevenir el desenvolupament de conductes delictives més greus en el futur.

- Foment d'activitats prosocials: fomentar la participació dels fills en activitats constructives i supervisades redueix les oportunitats d'involucrar-se en comportaments delictius.

La família pot reduir la probabilitat que els menors s'involucren en activitats delictives, ja que els proporciona les eines necessàries per a prendre decisions ètiques i per a construir relacions saludables fora de l'entorn familiar. En essència, la família actua com un factor protector fonamental, atès que crea un entorn que fomenta el desenvolupament positiu i minimitza els riscos associats a la delinqüència.

En definitiva, si els pares donen suport a conductes positives i sancionen aquelles que siguen problemàtiques i antisocials, els fills tindran menys probabilitats de delinquir. Per a poder prevenir conductes delictives en els fills no només és molt important que hi haja una disciplina adequada i un estil educatiu en la família, sinó que, a més, és essencial que hi haja unes bones relacions entre els pares i els fills i entre els mateixos pares per a un desenvolupament correcte del menor. En aquest context, a més del suport per part dels membres de la família, també és essencial una actitud de sanció de les conductes delictives o antisocials per part dels pares i dels germans.

4.3 Teories sobre la delinqüència i la família

L'adolescència és una etapa evolutiva que s'associa a nombrosos canvis a nivell físic, psicològic i social que posen a prova la capacitat d'adaptació del menor, tant individual com familiar. A vegades, tant l'adolescent com la família no s'adapten a aquests canvis de manera adequada, i això provoca situacions d'estrès. Davant aquesta situació d'estrès, el menor no té recursos ni suport, fet que pot desencadenar la implicació en conductes desajustades. Amb aquesta finalitat, hi ha un model integrador que analitza tant els canvis familiars associats a l'adolescència com el paper dels recursos de l'adolescent en l'explicació de les conductes delictives (model d'estrès familiar en l'adolescència, extret de Musitu *et al.*, 2001).

Model d'estrès familiar en l'adolescència (MEFAD)

La major part dels estudis que analitzen els factors protectors i de vulnerabilitat durant l'adolescència inclouen el sistema familiar com un element clau en la implicació

del menor en conductes violentes. D'una banda, quan els aspectes del sistema familiar són favorables, l'adolescent disposa de més recursos personals i socials, i això li permet afrontar els canvis que implica l'adolescència. Si el menor compta amb aquests recursos, serà menys vulnerable a practicar conductes antisocials o violentes.

El Model d'estrès familiar en l'adolescència (MEFAD) proposat per Musitu (2001), és un model que permet analitzar l'ajust familiar, així com el benestar o el desajust psicosocial dels membres, en les famílies que tenen un fill adolescent. Aquest model es basa en sis factors que analitzen el funcionament familiar en situacions estressants i que es mostren en la taula 7.

Taula 7. Factors del Model d'estrès familiar en l'adolescència. (Musitu *et al.* 2001)

Factors MEFAD	Adolescència.	Esdeveniments vitals.	Sistema familiar.
	Estrès familiar.	Recursos.	Ajust.

Aquests sis factors es consideren íntimament relacionats entre si, de manera que la variació en un factor afecta els altres. A continuació, es descriuen cadascun dels factors que componen aquest model, en el qual s'expliquen els diferents elements que incideixen en la influència de la família en la conducta delictiva dels fills. Cadascun d'aquests elements incideix d'alguna manera en l'aparició o no de conductes delictives.

- El factor I, anomenat “Adolescència”, es refereix a la consideració d'aquest període evolutiu com una etapa de transició des de la infància a la joventut que es caracteritza per canvis físics, psicològics i socials importants.
- El factor II, denominat “Esdeveniments vitals”, evidencia la necessitat de considerar aquells successos que tenen lloc en una família i que poden ser normatius (com l'entrada en l'adolescència d'un dels membres d'una família) o no normatius (com el divorci dels pares, els problemes econòmics...), però que en els dos casos impliquen xicotets o grans reajustos en la família. Aquests esdeveniments i transicions vitals poden constituir-se en estressors amb més severitat o menys, en funció del grau de demandes que generen en la família.
- El factor III, “Sistema familiar”, fa referència, sobretot en l'adolescència, al

procés de separació i de cerca d'autonomia de l'adolescent que provoca canvis en totes les dimensions o els recursos del sistema familiar (vinculació, flexibilitat i comunicació familiar...).

- El factor IV, “Estrés familiar”, es refereix a la valoració dels esdeveniments vitals per part dels membres de la família. En concret, implica la interpretació més o menys amenaçadora de l'esdeveniment vital o la transició, en funció dels recursos familiars dels quals es disposa i que incideixen en la vida del menor i la família.
- El factor V, “Recursos”, evidencia que aquells adolescents amb un ventall de recursos més gran, com ara l'autoestima o el suport social, o els que utilitzen estratègies d'afrontament més eficaços, travessen el trànsit de l'adolescència d'una manera més favorable que aquells adolescents que no disposen d'aquests recursos.
- El factor VI, “Ajust”, considera que el grau d'implicació de l'adolescent en conductes delictives i altres problemes relacionats està influït per la manera com la família s'adapta als diversos esdeveniments vitals. Això també potencia o inhibeix els recursos de què disposa l'adolescent i la família. A més, aquests problemes d'ajust poden constituir un nou estressor per al sistema familiar.

Aquest model ofereix un marc teòric molt útil per a la planificació de la investigació empírica en factors de risc i protecció i, per descomptat, per al disseny d'intervencions per a la prevenció de la conducta delictiva i altres problemes que afecten els adolescents.

Els lueck: efectes criminològics dels broken homes

El terme *broken homes*, propi de la literatura nord-americana, fa referència a estructures familiars que han patit trastorns per separació, divorci o defunció dels pares. Des d'aquesta perspectiva, diversos autors consideren que hi ha relacions significatives entre aquelles llars trencades per l'abandonament del pare o la mare i les conductes delictives (Hernández i Ruiz, 2005; Rodríguez, 2016). Si bé és cert que una família desestructurada no comporta necessàriament que el menor tinga conductes delictives o antisocials, és un factor que pot influir-hi molt, segons el caràcter dels estils educatius que rep el menor.

Des d'aquest enfocament, Wells i Rankin (1991) consideren que hi ha una sèrie de factors familiars relacionats amb l'aparició i la continuïtat de la delinqüència en els fills, a partir

dels quals arriben a les conclusions següents:

1. La prevalença de delinqüència en les llars trencades sol ser més alta que en les llars convencionals.
2. La influència de les llars trencades en la delinqüència juvenil és lleugerament superior en aquelles famílies trencades per separació o divorci que en aquelles en les quals mor un dels pares.
3. No hi ha diferències apreciables o consistents en l'impacte de les llars trencades en funció del sexe o la raça.
4. No són consistents els efectes de l'edat dels joves en la ruptura i els efectes negatius de la família separada.
5. No hi ha evidències consistents de la freqüència d'aquests impactes negatius dels padrastres en la delinqüència juvenil.

Aquest estudi dels Glueck va ser pioner a l'hora d'establir una connexió empírica entre la desestructuració familiar i l'augment del risc de conductes delictives en joves, i ha influït significativament en la criminologia i les polítiques de prevenció del delictes. Hi ha estudis i teories que s'han comparat amb aquest enfocament de la manera següent:

- Teoria de l'associació diferencial de Sutherland: aquesta teoria planteja que la conducta criminal s'aprèn mitjançant la interacció amb els altres, especialment, en grups pròxims. D'aquesta manera, una llar desestructurada pot exposar els joves a models i definicions favorables a la delinqüència.
- Teoria de la subcultura de Cohen: proposa que la incapacitat d'adaptar-se a la cultura dominant genera subcultures delictives, especialment, en les classes obreres. Les llars desestructurades podrien contribuir a aquesta inadaptació i a la formació de subcultures.
- Teoria de la neutralització de Sykes i Matza: Suggereix que els delinqüents juvenils no pertanyen necessàriament a subcultures alienes, sinó que aprenen tècniques per a neutralitzar valors convencionals. Les llars desestructurades podrien dificultar la internalització adequada d'aquests valors.
- Investigacions sobre capital social: estudis posteriors han demostrat que les comunitats amb un capital social alt (interaccions i vincles forts entre residents) tenen menys delinqüència juvenil. Aquest fet es relaciona amb la importància de

l'estabilitat familiar.

- Teoria d'Eysenck: reconeix la influència de factors tant genètics com ambientals (especialment familiars) en el comportament delictiu. Això complementa l'enfocament dels Glueck, ja que considera nombrosos factors.

En general, les investigacions posteriors han tendit a confirmar la importància de la família, però han ampliat l'anàlisi per tal d'incloure-hi factors com ara la influència d'aparells, de factors socioeconòmics i de característiques de personalitat. L'enfocament actual és més multifactorial i reconeix la complexitat de les causes de la delinqüència. Per això, malgrat les generalitats d'aquesta mena d'estudis, cal comprendre la delinqüència des d'una perspectiva contextual, en la qual cada família és diferent.

5. Família, assetjament escolar i ciberassetjament

Tant l'assetjament escolar com el ciberassetjament susciten una gran preocupació en les famílies, perquè, de vegades, no saben com han d'afrontar aquest tipus de problemes. D'entrada, es descriuen les dimensions del funcionament familiar que s'han associat com a factors predictors d'aquesta mena de problemes. Posteriorment, s'incideix en el clima familiar (cohesió, expressivitat i conflicte) i en la comunicació pares-fills. Seguidament, de manera més específica i relacionat amb els estils parentals, es dedica un apartat del capítol a la supervisió parental en línia (*parental monitoring*), més relacionada amb el problema del ciberassetjament.

La investigació sobre les relacions que hi ha entre les relacions familiars, l'assetjament escolar i el ciberassetjament és important perquè la implicació de la família és essencial com a factor de protecció contra aquest tipus de problemes. En aquest apartat s'analitza l'àmbit familiar en relació amb l'assetjament escolar i el ciberassetjament. En particular, el focus d'interès dels següents apartats és conèixer les variables familiars del clima familiar, la comunicació pares-fills, la socialització i la supervisió parental relacionades amb aquests problemes.

5.1. Variables familiars associades a l'assetjament escolar i al ciberassetjament

Aquest apartat se centra a analitzar les relacions que hi ha entre les variables familiars i l'assetjament, ja siga escolar o cibernètic.

Clima familiar

El clima familiar és una de les variables més estudiades en l'aparició i l'explicació dels comportaments violents en els fills (Barboza *et al.*, 2009). El clima familiar és molt important per a relacionar-se adequadament amb un mateix, amb els altres i amb l'entorn. A més, influeix en la presa de decisions, ja que és necessari aconseguir desenvolupar-se de manera òptima en el lloc on s'interactua pràcticament cada dia. Les persones amb un bon clima familiar poden afrontar situacions difícils i expressar-se més fàcilment.

A més, el clima familiar està relacionat amb les interaccions que els pares tenen amb els fills a la llar. Depenent de cada família, aquest tipus d'interaccions pot variar en quantitat i en qualitat. El tipus d'interacció familiar que estableixen les persones des de la primera infància influeix en les diferents etapes de vida, i això facilita les relacions o les dificulta en els diferents contextos: educatiu, social i familiar.

Segons alguns autors (Verdugo Lucero *et al.*, 2014) aquestes són algunes de les variables que incideixen en el clima familiar:

- La cohesió entre els membres de la família. El grau d'unió i de confiança entre els membres de la família incideix en un ambient familiar més bo.
- Les estratègies d'afrontament. La manera com una família afronta els reptes o els problemes que es presenten és un factor clau.
- La relació amb la mare i/o el pare. Les interaccions faciliten una comprensió millor entre els membres.
- El temps que es passa amb els membres de la família. A mesura que passem temps amb la família som més conscients de com són cadascun dels membres, de què els afecta i de com podem ajudar-los.
- La satisfacció amb la vida familiar. A vegades, no és tan important el clima com la percepció positiva se'n tinga: en una família modèlica un membre pot no sentir-se a

gust per alguna qüestió concreta.

Així, el concepte de *clima familiar* fa referència a l'ambient percebut i construït pels membres que integren la família i comprèn, fonamentalment, tres dimensions: la cohesió, l'expressivitat i el conflicte (Musitu, 2001; Tippet, Wolke, i Platt, 2013).

Taula 8. Dimensions principals del clima familiar

Cohesió	Expressivitat	Conflicte
Víncle emocional percebut entre els membres de la família que evidencia la dimensió afectiva del clima familiar.	Nivell de confiança i comunicació en relació amb problemes i qüestions del dia a dia entre els membres de la família.	Discussions, baralles i malentesos que es produeixen entre els membres d'una família.

La cohesió és un factor protector important de la implicació dels fills en conductes violentes (Sijtsema et al., 2013). En el cas de l'assetjament escolar i el ciberassetjament, la cohesió s'ha associat amb una menor participació tant d'agressors com de víctimes (Ortega-Barón *et al.*, 2016; Solecki, McLaughlin, i Goldschmidt, 2014). De fet, tenir una família cohesionada fa que es promoga entre els seus membres un sentiment de seguretat més gran i enforteix la connexió emocional entre els pares i els fills.

D'altra banda, pel que fa al conflicte familiar, aquesta variable presenta implicacions importants en l'ajust dels fills. Les discussions i les baralles habituals, així com la prevalença d'estratègies violentes i disfuncionals de resolució de conflictes, prediu les actituds i els comportaments violents dels fills (Martínez-Ferrer *et al.*, 2011). Hi ha una relació bidireccional entre una conflictivitat elevada en la família i els problemes de conducta en adolescents. Els conflictes familiars poden generar conductes inadequades i violentes en els fills. A més, aquestes conductes conflictives suposen, normalment, un estrès familiar més gran que, en les famílies poc funcionals, agreuja la situació, perquè no disposen d'estratègies o recursos que els permeten afrontar millor este tipus de situacions. En conseqüència, la conducta violenta es torna cada vegada més greu i es generalitza a altres escenaris significatius de l'adolescent, com ara l'escola, la parella, la

família, la comunitat i l'àmbit virtual (Buelga i Chóliz, 2013).

En definitiva, el clima familiar, en general, i les dimensions de cohesió i conflicte, en particular, s'associen amb una implicació més gran en l'assetjament escolar i el ciberassetjament. Sobretot, un clima familiar negatiu és greu quan la família no disposa de recursos, perquè aquesta falta genera una predisposició més alta dels fills a convertir-se en agressors. Per això, sembla evident que una de les estratègies per a prevenir la violència en els menors és millorar el clima familiar i donar a les famílies prou recursos psicosocials perquè puguin afrontar un cas d'assetjament escolar i ciberassetjament. Una família amb un bon clima i amb recursos pot actuar com un autèntic escut contra l'assetjament entre companys.

Comunicació pares-fills

Una de les variables familiars més rellevants és la comunicació familiar. En concret, quan en la família s'observa una comunicació positiva, oberta i fluida, on l'intercanvi de punts de vista entre els pares i els fills es fa de manera clara, respectuosa i empàtica, s'enforteix la cohesió familiar i disminueix el conflicte. A més, la comunicació paternofilial positiva i inductiva es relaciona amb una menor implicació en conductes agressives, tant en internet com en la vida (Ortega-Barón *et al.*, 2018). A més, s'ha observat que les víctimes d'assetjament escolar que valoren positivament la comunicació amb els pares tenen nivells més baixos de simptomatologia depressiva, estrès percebut i soledat (Cava, 2013).

Per contra, la comunicació negativa o desafiadora entre els membres de la família té una gran rellevància en l'aparició de la conducta violenta i delictiva en els fills (Moral i Ovejero, 2013). De fet, el conflicte familiar reforça les conductes violentes que es repeteixen en altres contextos com l'escola o per mitjà de les tecnologies.

Aquesta connexió entre la comunicació familiar i la violència també s'evidencia en el ciberassetjament. Segons un estudi d'Ortega-Baron (2018), s'observa que hi ha un grau més gran de cibervicmtizació i ciberagressió en aquelles famílies que presenten patrons de comunicació familiar inadequats, caracteritzats per una comunicació ofensiva, carregada de missatges crítics i poc clars. Per això, una comunicació negativa i un suport parental deficient es relaciona amb menys autocontrol en els fills i més participació en conductes d'assetjament escolar i ciberassetjament.

Les cibervíctimes perceben amb freqüència la comunicació familiar com a problemàtica i evitativa. Per això és freqüent que els menors que són intimidats, com que tenen una comunicació negativa amb els pares, no s'atrevisquen a dir-los-ho, perquè creuen que no els comprendran ni els ajudaran (Ortega-Barón *et al.*, 2018). Amb freqüència, els fills intenten buscar altres alternatives, com, per exemple, recórrer a les relacions més pròximes, normalment els companys. No obstant això, encara que ho expliquen als amics, no els serveix de solució, perquè la majoria de les vegades els companys no disposen de recursos ni d'estratègies per a resoldre el problema de l'assetjament escolar i del ciberassetjament (Pearce *et al.*, 2011).

Qualsevol tipus d'assetjament o ciberassetjament necessita la participació activa de les famílies, perquè la majoria de les vegades calen actuacions de comunicació amb el centre o l'establiment de mesures judicials, en què és necessària la implicació dels progenitors o dels tutors legals.

Així, quan la comunicació familiar és pobre i conflictiva, els fills no solen explicar que passen per una situació d'intimidació, sobretot, quan és amb les tecnologies. En canvi, si els menors tenen una comunicació fluida, positiva i oberta amb els pares, s'afavoreix que els fills expliquen els problemes que els preocupen i que es puguin dur a terme estratègies per a ajudar-los.

Estils parentals

La relació entre els estils parentals i l'assetjament entre companys (escolar o cibernètic) sembla que segueix la mateixa pauta que en altres expressions violentes. En concret, els estils parentals inadequats, caracteritzats per l'autoritarisme i l'ús excessiu del càstig, s'associen amb una implicació més alta en conductes violentes en adolescents.

En concret, els estils autoritari i negligent, que es caracteritzen per una baixa implicació i acceptació, es vinculen amb una participació més gran del fill en conductes d'assetjament escolar i de ciberassetjament (Georgiou, Ioannou i Stavrinides, 2017; Zurcher *et al.*, 2018). Per exemple, els adolescents amb famílies que tenen un estil autoritari, caracteritzat pel rebuig i una comunicació pobre, utilitzen formes més agressives a l'hora de relacionar-se i solen estar més exposats a ser víctimes (Kokkinos, 2013). Tant l'estil negligent com l'autoritari es caracteritzen per una escassa implicació i acceptació dels pares, però també per un nivell d'afecte baix, que influeix molt en

l'aparició de l'agressió i la victimització.

Per contra, l'estil parental autoritzatiu, que hem vist prèviament, es caracteritza per l'afecte i la implicació, i s'associa a una menor agressió i victimització, tant en l'assetjament escolar com en el ciberassetjament (Legate, Weinstein i Przybylski, 2018). En aquesta mena de famílies s'observa que hi ha més confiança entre els pares i els fills, i que es comparteixen els problemes. Per això, quan sorgeix un problema d'assetjament o ciberassetjament, és més probable que en aquestes famílies es parli del problema i que s'intente resoldre, tenint en compte el benestar del menor.

En definitiva, els fills que perceben les relacions familiars com a pròximes i amb una vinculació emocional forta se solen involucrar menys en l'assetjament entre companys i, si es veuen implicats en aquesta mena de problemes, solen explicar-ho més als pares que els fills que no perceben aquesta proximitat i aquest suport parental. Tal com assenyalen Musitu i Cava (2001), els estils parentals orientats a l'afecte i la implicació dels pares són més eficaços que els estils orientats a la imposició i l'autoritarisme. De fet, les estratègies de prevenció i intervenció amb les famílies estan adreçades a fomentar els estils parentals positius i a erradicar els estils que promouen la violència.

Supervisió en línia

Una de les variables més importants en l'àmbit familiar pel que fa a la qüestió concreta del ciberassetjament és la supervisió parental en línia i la relació que té amb les conductes inadequades en internet, que és la més important en el cas del ciberassetjament.

En el ciberassetjament, aquest tipus de conductes es donen generalment a la llar. És important tenir aquesta variable en compte a l'hora d'indagar com els pares poden ajudar els fills en el ciberassetjament.

La supervisió parental en línia comprèn el control del temps que passen els fills en internet, els llocs web que visiten, els contactes que tenen en les xarxes socials i les activitats que hi fan. Amb aquesta finalitat, és adequat que els pares posen normes per a controlar les activitats dels fills en línia. Sobretot, es tracta de conscienciar els pares i els fills que en el món en línia cal comunicar-se amb respecte i sense violència amb la resta de persones. Així, la supervisió parental en línia permet un sentiment més gran de seguretat i control de la conducta negativa en línia (Cassidy, Faucher i Jackson, 2018).

Molts estudis evidencien la importància que té la supervisió parental de la conducta dels fills en internet com a factor protector. En concret, s'observa que la supervisió de la conducta en línia disminueix els riscos cibernètics en els fills com ara el ciberassetjament, el ciberassetjament pedòfil o el sèxting (Navarro *et al.*, 2013; Baldry, Sorrentino i Farrington, 2019).

En canvi, una baixa supervisió parental de les activitats en línia en les quals participen els adolescents s'associa amb un risc més alt de participar en conductes de ciberagressió (Buelga, Iranzo, Cava, i Torralba, 2015) i cibervictimització (Low i Espelage, 2013). Així, les famílies que no supervisen l'activitat en línia dels seus fills estan més exposats al problema del ciberassetjament.

Un aspecte important que cal conèixer és que el conjunt d'estratègies de supervisió i control parental en línia es denomina «mediació parental». Així es fa al·lusió a les diferents actuacions que poden fer i que fan els pares per controlar la conducta virtual dels fills. Encara que hi ha diferents classificacions, en aquest apartat se'n descriuen dues tipologies que, per bé que són semblants, tenen les seues peculiaritats i, per tant, val la pena conèixer-les. D'una banda, hi ha autors (Livingstone i Helsper, 2008) que agrupen les estratègies de mediació parental en línia en els tipus següents (taula 9); en canvi, un altres (Buelga *et al.*, 2017) consideren aquestes estratègies com un conjunt d'opcions per a supervisar la conducta dels fills en línia, atès que aquesta supervisió es pot dur a terme de diferents maneres.

Taula 9. Estratègies de mediació parental en línia. (Adaptació de Livingstone i Helsper, 2008)

Ús compartit actiu	Restriccions en la interacció
Estratègies destinades a limitar la interactivitat del menor en internet quan estan sols. Aquest tipus d'activitats únicament es poden dur a terme quan els pares i els fills naveguen per la xarxa conjuntament.	Prohibició d'unes determinades activitats socials que comporten la interacció amb altres persones en l'entorn virtual, com ara l'ús del correu electrònic, el xat, els missatges instantanis, els jocs en línia i les descàrregues il·legals.
Restriccions tècniques	Supervisió
És una de les estratègies de mediació per a les conductes de risc exclusives d'internet. Són un bon exemple d'aquest tipus els programes de supervisió en línia o un altra mena d'eines semblants.	Conductes de supervisió i control que es duen a terme després de l'ús d'internet. És una estratègia molt criticada, perquè es debat si és adequat violar la privacitat dels fills.

Una altra possible classificació sobre la mediació parental en internet comprèn l'ús de tres estratègies (Buelga *et al.*, 2010; Navarro *et al.* 2013):

- Mediació restrictiva: estratègies parentals que permeten controlar les pàgines web visitades, el programari instal·lat o l'ús de dispositius electrònics.
- Mediació avaluadora: creació de normes o regles sobre la informació que els adolescents no han de compartir o el temps que naveguen per internet.
- Ús compartit: implica que els pares participen activament amb els fills quan utilitzen internet, aconsellant-los i ajudant-los en l'entorn virtual.

En definitiva, aquests aspectes familiars es relacionen amb l'assetjament escolar i el ciberassetjament. Això permet detectar aquells factors de risc (que cal reduir i solucionar) i els factors de protecció (que s'han de fomentar), amb l'objectiu que el menor no s'involucre en aquesta mena d'intimidació que pot afectar greument el seu desenvolupament psicosocial.

5.2 Factors familiars predictors del ciberassetjament escolar

El funcionament familiar fa referència al conjunt de característiques que defineixen una família com a grup i que expliquen els hàbits de comportament dels seus membres (McCubbin i McCubbin, 2013). En les famílies, el benestar dels menors depèn, en bona part, de l'equilibri del grup familiar al qual pertanyen; és a dir, del funcionament. A més, té molta incidència la capacitat del grup familiar per a adaptar-se als canvis que van sorgint dins del nucli familiar, com, per exemple, l'arribada d'un dels membres a l'adolescència, la vinculació emocional i la qualitat de la comunicació entre els membres. Al mateix temps, es tracta d'una relació recíproca, ja que els fills també influeixen en la família. Per exemple, els comportaments delictius, antisocials o violents dels fills afecten la família i són un estressor important que afectarà el benestar de cadascun dels membres.

Sobretot en l'adolescència, les relacions familiars han de transformar-se perquè l'autoritat dels pares en la infància se substitueixi progressivament per un estil de comunicació més participatiu i cooperatiu amb els fills. La família ha de fer una sèrie de canvis que comporten més reciprocitat i igualtat en la interacció pares-fills. En el procés de maduració del menor, una part important del procés de formació de la seua identitat és l'adquisició d'un determinat grau d'autonomia. Aquesta autonomia no significa la ruptura de les relacions familiars, sinó la transformació d'aquestes relacions, de manera que es convertisquen en més igualitàries i recíproques.

Pel que fa als problemes de conducta en la infància i l'adolescència, entre els quals es troba la violència entre companys, l'assetjament escolar i cibernètic, s'ha evidenciat de manera consistent la importància que té la família en l'explicació d'aquestes conductes. Tant en l'assetjament escolar com en el ciberassetjament, els estudis evidencien que una relació familiar pobre, avaluada per una baixa supervisió, la falta d'un vincle emocional i una disciplina severa freqüent s'associaven amb una agressió i victimització més alta, tant escolar com cibernètica (Ortega-Baron, Buelga i Cava 2016; Ybarra i Mitchell, 2004).

A més a més, cal tenir en compte que el menor que sol ser violent en una àrea de la vida també sol repetir aquest comportament violent en altres contextos. Així, per exemple, i tal com hem vist prèviament en altres mòduls, el menor que és violent amb els companys de vegades també sol ser-ho amb la parella o amb la família. N'és un altre exemple l'estudi de David-Ferdon i Hertz (2009), que demostra que els ciberassetjadors tenen més

predisposició a participar en altres formes d'agressió entre companys, i això suggereix factors de risc subjacents comuns en les diferents expressions violentes.

D'aquesta manera, sobretot en l'assetjament escolar i en el ciberassetjament, sembla indubtable que els dos tipus d'assetjament entre companys responen a una realitat familiar semblant, possiblement, perquè el tipus de relació familiar que tenen els menors i les seues conductes en altres àrees estan interrelacionades i s'influeixen mútuament (Kowalski, Giumetti, Schroeder i Lattanner, 2014).

De fet, encara que és molt freqüent que els menors repetisquen el rol com a víctimes o agressors a l'escola i en les tecnologies, uns altres autors també han constatat que un percentatge reduït de joves que són víctimes o agressors d'assetjament escolar no estan implicats en el ciberassetjament (Olweus, 2012). En la taula 10 es mostra una llista sobre les variables familiars que s'han relacionat amb l'assetjament escolar i el ciberassetjament al llarg dels estudis.

Taula 10. Factors familiars predictors d'assetjament escolar i ciberassetjament. (Buelga, Martínez-Ferrer i Musitu, 2017).

- Estil parental autoritari i ús excessiu del càstig.
- Permissivitat i tolerància de la conducta agressiva dels fills.
- Disciplina inconsistent, inefectiva i massa laxa o massa severa.
- Manca d'afecte, suport i implicació dels pares.
- Problemes de comunicació familiar.
- Conflictes entre cònjuges o entre els pares i els fills.
- Ús de la violència a la llar per a resoldre conflictes familiars.

D'aquesta manera, la llista és una mostra de l'enorme influència que pot tenir la família en l'aparició i la continuïtat en les conductes d'assetjament dels fills. És important comptar amb la implicació de les famílies en la prevenció de l'assetjament escolar i el ciberassetjament, ja que el que aprenen en la família es transfereix a altres àrees de la vida i poden actuar com a factors de protecció davant aquesta mena de problemes.

D'altra banda, algunes de les característiques que més s'esmenten en els estudis d'una família amb un funcionament correcte són aquestes:

- Un bon ambient caracteritzat per l'honestedat i la confiança entre els membres de

la família.

- Els membres s'escolten i es comprenen. Una bona comunicació familiar incideix molt positivament entre els membres.

- Els integrants són capaços de demostrar afecte entre si, i això afavoreix la unió familiar.

- La persona se sent valorada i volguda per la seua família.

- Els integrants també són capaços de demostrar els desacords a fi d'arribar a un punt mitjà de comprensió en benefici de les diferents parts.

- Es dona un paper important a l'opinió dels menors. No s'imposa una autoritat paternal rígida, sinó que s'aposta per la negociació i el diàleg.

- S'eviten els prejudicis o les creences que no aporten valor a una bona convivència familiar.

- Els membres saben afrontar els problemes o els reptes que sorgeixen, perquè disposen de recursos personals o socials per a poder fer-ho.

- Els pares més que imposar, acompanyen en l'aprenentatge i la maduració dels fills amb respecte i educació.

- Els membres són coherents amb el que diuen o fan. Si, per exemple, els pares estableixen que alguna cosa està malament, sempre serà així.

- Accepten els canvis que es produeixen a mesura que passen els anys, perquè entenen que no és el mateix educar un infant que un adolescent que arriba a l'adulesa.

- Els integrants de la família són comprensius: intenten preocupar-se i posar-se al lloc dels altres per entendre la millor manera de comunicar-se i d'interactuar els uns amb els altres.

El paper de les famílies és fonamental per a aconseguir prevenir i erradicar l'assetjament i el ciberassetjament. Amb aquesta finalitat, és necessari que les famílies n'estiguen informades, que establisquen mitjans de comunicació adequats amb els fills i que ajuden a prevenir situacions de violència i intimidació escolar.

Per a les famílies és important conèixer els passos que cal seguir quan detecten alguna situació d'assetjament en la qual puguen veure's implicades, ja siga perquè el fill n'és una víctima, un agressor o un espectador. En el cas dels menors agressors, el paper

de les famílies és clau a l'hora de contribuir a canviar els models de conducta, basats en la violència com un comportament habitual o com a mecanisme de resolució de conflictes. Pel que fa a la implicació de les famílies en el problema de l'assetjament escolar i el ciberassetjament, cal tenir en compte, sobretot, que siguin conscients de la gravetat que suposa aquesta mena d'intimidacions entre companys. De vegades, les famílies menyspreen aquests tipus de problemes i, així, ajuden a perpetuar la violència i legitimar-la. Per això és important que tinguin clar que les conductes agressives per a resoldre conflictes s'aprenen des d'edats molt primerenques.

Cal recalcar que el paper més important de les famílies és que estiguen alerta i que actuen al més prompte possible per reorientar les conductes agressives, ensenyant conductes positives com el diàleg, la negociació, el respecte i la tolerància. Comunicar una situació d'assetjament és essencial, ja que s'ha de conscienciar la societat i les famílies que la violència no és tolerable a fi que les víctimes puguin demanar ajuda i que no continuen patint. Hem de pensar, en primer lloc, que l'assetjament escolar i el ciberassetjament és una responsabilitat compartida on les famílies tenen un paper clau.

6. Estratègies i recomanacions generals en l'àmbit familiar

Les famílies ocupen un paper central en la vida dels menors, ja que el seu suport és essencial per a l'ajust i el desenvolupament dels fills. Per això, és necessari tenir present el context familiar de l'adolescent com un dels factors rellevants que incideixen en l'assetjament escolar i l'erradicació. Nombrosos estudis evidencien que, a mesura que el fill creix, no hi ha només canvis físics i psicològics, sinó que també s'evidencien canvis en el clima familiar, la qualitat de les relacions paternofilials, la comunicació i la vinculació entre els membres de la família (Cava i Musitu, 2002; Noller i Callan, 2015). El grau de suport percebut per part dels pares és especialment rellevant en la vida de l'adolescent, perquè els adolescents que perceben el suport dels pares presenten menys problemes de conducta i més resistència a les pressions del grup.

Abans d'explicar les recomanacions que aporten diferents autors per a les famílies que es veuen implicades en l'assetjament escolar o el ciberassetjament o s'hi poden veure implicades, és important que les famílies tinguin clars aquests tres aspectes:

- L'assetjament escolar no implica que aquest assetjament a un menor es produïska només a l'escola, sinó que pot sorgir en tots els seus espais de relació. Aquests espais no inclouen només l'escola, sinó també les xarxes socials, el barri o els llocs on sol anar amb els amics.

- L'assetjament es dona entre companys, és a dir entre menors d'edats semblants. Tot i això, hi ha un gran desequilibri de poder entre la víctima i l'agressor, encara que tinguin la mateixa edat. L'agressor atemoreix i intimida el menor victimitzat, que està en una situació de vulnerabilitat molt important, i això fa que no diga res a ningú per por de no complicar més les coses.

- És important entendre l'assetjament escolar com un fenomen de grup. És a dir, l'assetjament és una forma de maltractament que es dona en presència d'un grup, ja siga a l'escola, en les xarxes socials o bé per mitjà de les tecnologies. El grup exerceix un paper fonamental en l'erradicació de l'assetjament, perquè els observadors tenen un paper important a l'hora de permetre la continuïtat de l'assetjament o no.

Quan apareixen problemes d'assetjament escolar o cibernètic, com pot ser aquest cas, segons Serrate (2007) hi ha tres tipus d'intervencions que es mostren a continuació:

Taula 11. Tipus d'intervenció

Intervenció primària	Actuacions en la família perquè no hi haja assetjament escolar. Es promouen accions i actituds en la família que fomenten la conducta prosocial com una manera d'evitar l'aparició de situacions d'intimidació.
Intervenció secundària	Intervencions per part de la família que busquen corregir o millorar l'atenció als menors que estan en risc de convertir-se en víctimes o agressors d'assetjament escolar.
Intervenció terciària	Intervenció en la família que es fa quan el problema de l'assetjament ja s'ha produït, i que pretén dissuadir el problema tractant la víctima, i impedit que l'agressor torne a tenir aquestes conductes d'assetjament amb la víctima i amb altres companys.

Quan el personal educatiu s'assabenta que hi ha una situació d'assetjament escolar a les aules ha de contactar amb els pares de la víctima i de l'agressor, i també dels espectadors, si és necessari. D'aquesta manera, el centre escolar contacta amb les famílies dels implicats i els informa per demanar-los la seua col·laboració amb l'objectiu de posar fi a les situacions d'assetjament. Es tracta d'afavorir la convivència sense violència entre l'alumnat del centre amb la finalitat de garantir el benestar dels menors.

Posteriorment al contacte amb les famílies, es poden dur a terme reunions amb els principals implicats en l'assetjament escolar i els pares o els tutors legals per analitzar la situació i buscar solucions que posen fi a la situació d'assetjament que es produeix. A més de contactar amb les famílies mentre es resol el problema, és important reunir-s'hi de manera periòdica per avaluar si l'assetjament ha cessat o es necessiten noves mesures per a erradicar-lo. És aconsellable que els pares estiguen informats de tot, d'aquesta manera podran ajudar a identificar els indicis de victimització o d'agressió escolar en els fills. Una vegada detectada la situació d'assetjament, la tasca amb les famílies és ajudar-

los a tenir clar què és aconsellable fer davant una situació concreta, tant si el fill n'és víctima com agressor o espectador. Sobretot, també és important conscienciar les famílies sobre la gravetat d'aquesta mena de problemes en la vida present i futura dels fills.

En concret, Goicoechea i Biedma (2017) estableixen que el paper de les famílies en la intervenció i el tractament de l'assetjament escolar es redueix a les actuacions que s'inclouen en aquests tres nivells:

Taula 12. Tipus d'actuació de les famílies davant l'assetjament escolar i cibernètic.

Prevenció	Detecció	Erradicació
És important evitar que sorgisca qualsevol forma de violència. El paper de les famílies com a agents de prevenció és clau en el problema de l'assetjament escolar i de l'assetjament cibernètic. A més, s'afavoreix la promoció de conductes positives i prosocials.	La detecció de qualsevol forma de violència. La major part de vegades, per a les famílies és molt dur reconèixer que el fill hi està involucrat i solen evitar-ho o no hi donen importància.	L'erradicació de qualsevol forma de violència entre menors que tinga lloc. Les famílies tenen un paper essencial en l'erradicació d'aquest problema que, si no es resol, pot implicar conseqüències greus per al menor.

Els mateixos autors plantegen una llista d'estratègies d'actuació generals per a les famílies davant el problema de l'assetjament:

1. Pensar en els fills no només com a possibles víctimes, sinó com a possibles agressors i/o espectadors de violència en l'àmbit escolar. El fet de no voler veure que el fill està implicat en el problema en dificulta la resolució i, a la llarga, agreuja les conseqüències que es poden derivar d'aquesta mena d'intimidació.

2. Ensenyar els menors i els adolescents a gestionar les seues relacions interpersonals, de manera que puguin ser conscients de qui volen donar poder en la seua vida. S'ha d'educar els menors en una sèrie de competències que els facen menys

vulnerables davant aquesta mena de situacions, sobretot, per a enfrontar-se a l'assetjament.

3. Promoure en els menors la connexió emocional perquè siguin capaços de connectar amb els seus propis estats emocionals i les seues pròpies sensacions i amb les dels altres. D'aquesta manera, s'afavoreix una comprensió mútua i empàtica entre els companys que, alhora, afavoreix la convivència i erradica la violència a les aules i fora.

4. Promoure models afectius sans en les relacions amb la família, on l'amor estiga unit a la cura i al respecte i on s'elimine de l'educació el xantatge, l'amenaça, el càstig violent físic o emocional, la culpa o la manipulació.

5. Promoure la visió que tots som diferents. La diferència no ha d'implicar desigualtat ni justificar l'assetjament a un company. Amb aquesta finalitat, és important treballar amb els menors aspectes com la integració, el respecte a la diversitat o la tolerància. Sobretot, és important no reforçar en els menors la justificació de qualsevol tipus de violència.

6. Promoure entorns de seguretat en el desenvolupament dels menors i fomentar els entorns de convivència pacífica sense violència. Amb aquesta finalitat, és important que dins del nucli família hi haja tolerància zero a la violència. No s'ha d'educar els menors en la idea de la defensa pròpia i justificar-ho dient que és millor pegar primer que et peguen. S'han de fomentar les conductes prosocials i pacífiques entre els menors.

7. Promoure els mecanismes de participació significativa d'infants i adolescents en les famílies i a l'escola, de manera que es fomenti la corresponsabilitat en la prevenció i l'erradicació de l'assetjament. Una relació pròxima entre les famílies i les escoles és essencial, ja que els aprenentatges positius es reforcen en dos dels àmbits de socialització més important per al menor.

8. Promoure les habilitats socials per a l'establiment de relacions sanes, que es caracteritzen pel respecte i la no violència. És important que el menor tinga habilitats socials que li permeten tenir bones relacions amb els companys i que pugui utilitzar en situacions conflictives. Algunes de les habilitats socials més treballades en aquest aspecte són l'autoestima, l'assertivitat, l'empatia i la resolució positiva de conflictes.

9. Sol·licitar que a les escoles hi haja mecanismes de denúncia anònims i accessibles directament per als menors. En aquesta línia, es poden proposar diverses opcions, com, per exemple, una bústia o un espai web o adreça electrònica on es pugui informar sobre

casos d'assetjament sense por de les represàlies.

D'altra banda, a més d'aquestes recomanacions enfocades a la prevenció de l'aparició i la continuïtat de l'assetjament escolar, és important que siguem conscients de les recomanacions que hi ha si es dona un cas d'assetjament escolar i/o cibernètic. En aquest sentit, hi ha autors (Goicoechea i Biedma, 2017) que recomanen les actuacions següents als pares en cas que es estiguen involucrats en un cas d'assetjament escolar:

- Actuar de manera proactiva des de la responsabilitat i evitar la culpabilització. D'altra banda, és important que els pares del menor o menors agressors s'impliquen a erradicar aquest tipus de conductes en els fills, perquè són l'avantsala de la criminalitat.

- Descriure la realitat de l'assetjament perquè els menors tinguin consciència de la situació i de la gravetat del problema. Els menors no poden interpretar l'assetjament com si foren simples bromes, perquè no ho són. No hem de reforçar aquest tipus d'idees, actituds i comportaments.

- Expressar i gestionar adequadament les emocions negatives en pares, mares i adults de referència de manera congruent emocionalment. Les famílies ho passen malament; no és agradable saber que el fill és víctima o agressor d'un cas d'assetjament; per això és crucial el suport, l'ajuda i la comprensió de les famílies.

- Escoltar des de l'empatia i transmetre valors que prevenen la violència, com ara respecte, integració, responsabilitat, solidaritat i prosocialitat.

- Ampliar la xarxa de suport perquè, si els menors es veuen en aquesta mena de situacions, sàpien que poden acudir a unes persones determinades que els ajudaran a resoldre la situació.

Com hem demostrat prèviament, les relacions familiars poden incrementar el risc que els adolescents s'impliquen en l'assetjament i el ciberassetjament com a agressors o com a víctimes. En canvi, al llarg dels diferents continguts d'aquest manual hem observat que la família també pot protegir l'adolescent de la seua participació en formes d'assetjament i altres problemes de conducta.

Hi ha una vinculació estreta entre un context familiar negatiu i la disminució dels recursos socials i individuals dels adolescents (Proctor i Linley, 2014), que es relaciona amb més vulnerabilitat a la victimització (Buelga, 2013). De fet, els adolescents que valoren positivament el clima familiar i la comunicació potencien més els seus recursos

personals i, per tant, són menys vulnerables davant la victimització dels companys a l'escola (Povedano *et al.*, 2012).

La família és una de les principals fonts de suport per al menor i té un paper central en la prevenció dels nombrosos perills a què s'exposen els fills. Sens dubte, la comunicació pares-fills és l'eix principal per a establir un clima positiu, perquè s'exerceixen els estils de socialització i, en definitiva, és possible la prevenció de les conductes de risc en els fills. Els pares necessiten conversar amb els fills per conèixer les seues preocupacions i inquietuds i les motivacions.

Perquè el diàleg siga eficaç i constructiu, és important que els progenitors tinguem una visió més realista sobre les interaccions entre adolescents en les xarxes socials. De fet, s'ha observat que el coneixement i la presa de consciència sobre l'assetjament escolar i el ciberassetjament en els pares s'associa amb una implicació més alta dels fills en aquestes conductes (Buelga i Chóliz, 2013; Navarro *et al.*, 2013), ja que permet als pares ensenyar-se a interaccionar amb els fills i, d'altra banda, aquesta confiança permet alertar els fills dels riscos potencials d'aquest entorn. En el cas del ciberassetjament, és important educar els pares en l'ús de les noves tecnologies. Això disminueix les oportunitats que els fills s'impliquen en conductes de risc en internet, promou el diàleg sobre temes que interessin als fills i consolida la comunicació familiar (Buelga, 2013; Longmore *et al.*, 2013).

Tenir una comunicació fluida sobre el contingut i els riscos potencials que afecten els menors és, certament, una de les estratègies amb més èxit per a prevenir les situacions d'intimidació (Nocentini, Fiorentini, Di Paola i Menesini, 2018). En el cas del ciberassetjament, a més, és important transmetre la idea de continuïtat en els codis i les normes entre els contextos virtuals i no virtuals i, per tant, ressaltar que aquelles conductes de risc en un àmbit (per exemple, convidar desconeguts a casa) tampoc s'han de donar en internet. També s'ha de sensibilitzar els menors sobre les possibles conseqüències negatives de conductes d'assetjament.

D'altra banda, també s'ha detectat que conversar sobre els aspectes beneficiosos i els riscos de l'assetjament escolar o cibernètic estimula la capacitat dels pares de fer costat als fills emocionalment i psicològicament, i d'iniciar accions per a parar la intimidació (Hinduja i Patchin, 2014). Sens dubte, aquest és un dels reptes més grans per als pares, en la mesura que els adolescents, sovint, eludeixen parlar amb els pares sobre les experiències negatives, encara que hagen sigut cibervíctimes.

Hinduja i Patchin (2014) atribueixen aquesta tendència a silenciar l'assetjament escolar i el ciberassetjament a: 1) La por que els pares, davant la preocupació per tornar a ser-ne víctimes, els prohibisquen l'accés a internet; i la resistència a admetre que els pares tenien raó sobre els perills de la xarxa; 2) La por que la intervenció dels pares, lluny de resoldre la situació, l'empitjore.

Hi ha altres mesures de prevenció general recomanables en el cas del ciberassetjament que fan referència a tècniques de mediació parental en internet. Així, per exemple, l'ús compartit es pot combinar amb l'activació d'un programa de control parental a l'ordinador. El control parental permet establir un horari per a navegar per internet, impedeix que els menors inicien una sessió durant les hores especificades i inhabilita l'accés a programes i llocs específics que no permeten que els menors puguin accedir a continguts bloquejats (Buelga i Chóliz, 2013; Tennakoon, Saridakis i Mohammed, 2018).

En definitiva, la informació, la conscienciació i l'educació en l'àmbit familiar respecte de l'ús responsable de les noves tecnologies són els puntals sobre els quals es construeix la prevenció de l'assetjament en línia. En un context en el qual el món de les noves tecnologies i el món real cada vegada estan més interconnectats, els progenitors tenen un rol fonamental.

6.1. Implicació de les famílies en els centres educatius

És essencial el compromís del professorat i la implicació de les famílies perquè qualsevol acció adreçada a combatre l'assetjament escolar i el ciberassetjament siga eficaç. De fet, una participació més alta dels pares a les escoles està relacionada amb un rendiment acadèmic més alt, més autoestima, menys absentisme i unes actituds més positives cap a l'escola per part dels fills. A més, quan es millora la comunicació entre la família i l'escola, es prevenen alguns problemes i conflictes i, en general, es millora la convivència escolar (Cava, Musitu i Murgui, 2006).

Ara bé, també hi ha alguns aspectes que dificulten la comunicació entre els pares i el professorat que, moltes vegades, impedeixen una participació més alta per part de les famílies (Cava i Martínez, 2013). Entre aquestes barreres comunicatives hi ha determinades creences, com, per exemple, quan es considera la presa de decisions a

l'escola com una competència exclusiva del professorat. Pel que fa a l'assetjament escolar, moltes famílies consideren que és el professorat qui ha de decidir sobre el que passa al centre escolar i, per tant, deleguen en els docents la presa de decisions sobre aquest problema. Amb aquesta finalitat, és necessari que el centre educatiu es considere un espai comunitari que incloga la participació de les famílies en la resolució de les diferents problemes. També hi ha altres dificultats en la participació relacionades amb el sentit de territorialitat. A vegades, alguns professors miren amb un cert recel la participació de les famílies en qüestions escolars, perquè creuen que els pares no confien que els seus criteris i decisions siguin adequats. Això genera malestar i distància amb les famílies. A més, en alguns casos, la falta de confiança en les pròpies competències sobre determinats temes, com ara l'assetjament escolar, pot explicar algunes actituds defensives del professorat i de les famílies.

Per tal d'afavorir la participació dels pares en el centre escolar, pot ser útil analitzar quines barreres ho dificulten. En aquesta línia, es considera convenient explorar les actituds que les famílies mantenen per elaborar estratègies que ajuden a millorar la participació i la comunicació entre l'escola i la família, com, per exemple, les dificultats comunicatives, d'espais i temps, o la necessitat de canvis en l'organització escolar. Els nivells de participació que es permeten als pares a les escoles varien en funció del tipus de centre educatiu, i la implicació d'unes famílies i unes altres també varia en cada escola (Coleman, 2018).

La realitat demostra que, quan es fan actuacions als centres per a prevenir determinats problemes o intervenir-hi, com és l'assetjament escolar o cibernètic, la participació de les famílies d'alumnes agressius sol ser menor, ja que solen assistir els pares d'alumnes amb comportament i rendiment adequats. Tot i això, és important buscar la màxima implicació i participació de totes les famílies en qualsevol de les actuacions que es duguen a terme al centre educatiu, i disposar de mecanismes que fomenten la participació de les famílies en les diferents activitats escolars.

Amb aquesta finalitat, el desenvolupament d'aquestes activitats pot ajudar a obrir l'escola a la participació dels pares (Cava i Martínez, 2013):

- Organitzar jornades de convivència al centre.
- Dur a terme tutories periòdiques amb les famílies de tot l'alumnat.
- Planificar determinades celebracions a les quals es conviden els pares.

- Oferir espais als pares al centre escolar perquè puguin poder reunir-se amb altres pares i amb el professorat.
- Implicar més els pares en les decisions que afecten el centre escolar, per mitjà de les associacions de pares i mares i/o dels consells escolars.

Els pares, juntament amb el professorat, són els adults que més temps passen amb els menors; per això és molt important que siguin coneixedors dels factors de risc i protecció relacionats amb l'assetjament escolar, perquè detecten en els fills o en l'alumnat possibles situacions d'intimidació escolar. A més, és essencial que els progenitors estiguin informats de les greus conseqüències que té la intimidació escolar, perquè sàprien com han d'actuar i prevenir aquest tipus de violència en els menors.

La família especialment en la infància, té un paper primordial en el desenvolupament i la construcció de la personalitat. Així, per exemple, l'educació dels pares i el suport que ofereixen als fills influirà en les actituds i les conductes que els agressors i les víctimes tenen en l'entorn escolar. Per l'enorme influència que tenen les famílies, l'Informe del Defensor del Poble (2007) destaca la importància que té el treball conjunt del professorat i els pares en l'erradicació de l'assetjament escolar.

Les reunions amb els pares del menor i la cooperació de les famílies són les principals vies a l'hora de trencar el cicle de violència. D'aquesta manera, la resolució de conflictes a l'escola és un treball que requereix la participació de les famílies. Crear una relació més pròxima entre les famílies i les escoles permet eliminar l'agressió i altres problemes derivats d'aquestes situacions violentes. Una bona manera d'acostar postures entre l'escola i la família és establir reunions de diferents tipus (Serrate, 2007):

- a. Reunions entre pares organitzades per les AMPA (associació de mares i pares d'alumnes).
- b. Reunions entre el docent i tots els pares i mares de l'alumnat de la classe.

c. Reunions entre els pares i el tutor d'un alumne o alumna concret. Hi ha pares que no es reuneixen mai amb el tutor o la tutora dels fills. Això impossibilita que tinguin tota la informació necessària per a treballar de manera coordinada i congruent amb l'alumnat. Les reunions són la millor via per a informar els pares sobre l'assetjament escolar i les mesures que té el centre educatiu per a les agressions i la violència escolar. D'altra banda, mitjançant aquestes reunions els docents poden fomentar que les famílies tinguin una relació més pròxima i de confiança amb els fills. D'aquesta manera, és més fàcil detectar

si al centre o fora es produeixen situacions d'assetjament, ja que els pares informarien el professorat sobre aquesta mena de situacions, independentment que el fill en siga la víctima, l'agressor o l'espectador.

En aquestes reunions, per tant, els pares i els docents consideren totes aquelles actuacions que es poden dur a terme per a prevenir la violència a l'escola o per a intervenir-hi. A més, en aquestes reunions es fan actuacions preventives, com ara el repartiment de fullets d'informació. També s'informa les famílies sobre el pla d'acció que posa en marxa l'escola i es fan reunions informatives amb la col·laboració d'algun expert en el fenomen de l'assetjament escolar.

En definitiva, alguns beneficis importants en els menors que tenen pares que s'involucren en l'educació formal dels fills (taula 13). En general, els pares que s'involucren amb els centres educatius tenen fills amb un millor ajust psicològic i social.

Taula 13. Beneficis en els fills de pares implicats amb els centres educatius

Beneficis en l'adolescent gràcies a la implicació dels pares amb el centre escolar i el professorat
- Obtenen un millor rendiment acadèmic.
- Presenten millors actituds cap a les tasques escolars.
- Presenten bons comportaments amb els companys.
- Desenvolupen habilitats socials que els permeten afrontar millor les diferents situacions.
- Presenten un índex més baix d'abandonament o de fracàs escolar, ja que assisteixen amb gust a classe.
- Es mantenen en el sistema educatiu durant més temps.
- Augmenten l'autoestima i reforcen la seua motivació.

En definitiva, és important que les famílies s'esforcen per dur a terme diferents actuacions que permeten evitar que els menors es vegin involucrats en un cas d'assetjament escolar i cibernètic. També és essencial comptar amb la seua implicació per a la prevenció de l'assetjament escolar i el ciberassetjament.

7. Intervenció amb les famílies de les víctimes d'assetjament escolar i ciberassetjament

L'ideal seria que les famílies identificaren les situacions de violència al més prompte possible. No obstant això, la realitat és que quan se'n detecten els casos, la majoria de vegades, es troben en un estat molt avançat i greu. Quan s'identifica una situació d'assetjament, el primer pas és que els pares de les parts implicades entenguin què és l'assetjament i la gravetat que comporta. L'agressió concreta que dona l'alarma entre els adults no és més que la punta de l'iceberg d'un problema que no és nou i que s'ha anat agreujant amb el temps.

Les famílies han de poder identificar la situació d'assetjament de manera clara, perquè les víctimes isquen del cercle de victimització en què es troben tancades. És vital fer entendre al menor que és una víctima, que no en té la culpa i que no ha de continuar suportant aquest tipus d'humiliacions per part dels companys. D'altra banda, és important conscienciar-lo perquè sàpia que ara sí que es faran coses per a eliminar l'assetjament i protegir-lo.

La tasca de les famílies de les víctimes es resumeix en tres actuacions principals: la prevenció, la detecció i l'actuació. Aquests tres tipus d'intervenció s'han de fer en les víctimes, els agressors i els observadors.

7.1. Prevenció en víctimes d'assetjament escolar i ciberassetjament

És important que els pares previnguen l'assetjament. D'aquesta manera, es pretén que els menors no s'involucren en aquesta mena de problemes. Amb aquesta finalitat, es recomana a les famílies una sèrie d'actuacions per a evitar l'assetjament escolar i/o el ciberassetjament en els fills (Vitero, 2006). Per :

- Fomentar un clima en la família basat en la comunicació, el suport i la confiança.
- Conscienciar els fills perquè diguen si tenen problemes i perquè ho expliquen per a poder ajudar-los.
- Fomentar l'autoestima i l'empatia en els fills.
- Educar els fills en valors de tolerància a la diversitat, al respecte i a la igualtat.
- Fomentar que siguin solidaris i que ajuden els companys.

És important, sobretot, que els pares no només previnguen l'aparició de l'assetjament escolar o el ciberassetjament, sinó que també promoguen en els fills una educació en valors que els protegeixi dels problemes que puguin aparèixer al llarg del seu desenvolupament. D'aquesta manera, per molt que canvien les maneres d'interactuar en la vida real i virtual, si tenen uns valors de respecte i un bon tracte cap als altres, no sorgiran conductes de violència.

7.2. Detecció en víctimes d'assetjament escolar i ciberassetjament

La majoria de vegades, els menors oculten als pares la intimidació que pateixen per part dels companys, generalment per por de les represàlies o perquè els adults, lluny d'ajudar-los, els generen més problemes amb els companys. Aquesta manera de veure la situació dificulta que els pares puguin ajudar els fills; per això, una de les actuacions més importants de les famílies és l'ensenyar-los a detectar l'assetjament, parant atenció a uns determinats senyals que indiquen que els fills en poden ser víctimes. Segons Serrate (2007), aquest són els indicis que poden indicar que un fill se sent intimidat:

- Tristesa, plor i apatia.
- Canvis en el comportament habitual del fill.
- Irritabilitat o canvis d'humor bruscos.
- Trastorns en l'apetit i en el son.
- Un estat nerviós i alterat.
- Dolors somàtics: mals de cap, mals de panxa, reaccions cutànies...
- Aïllament: no vol eixir ni es relaciona amb els companys.
- Presència de colps, hematomes o arraps.
- Pèrdua o deteriorament continu del material escolar.

Cal especificar que, encara que la presència d'aquests senyals no assegura del tot que els fills siguin víctimes d'assetjament, quan apareixen aquests senyals és important parlar amb el menor per indagar en el que ocorre. És primordial que les famílies expressen el seu suport als fills com a figures a les quals pot recórrer en una situació d'intimidació o per a qualsevol altre problema. Encara que moltes vegades es dona per sabut que els fills ja saben que els pares els ajudaran, és essencial que ho expressen explícitament

perquè compten amb ells com una figura de suport davant aquesta mena de casos.

7.3. Actuació en víctimes d'assetjament escolar i ciberassetjament

Quan es produeix un cas d'assetjament, els pares que s'assabenten que el fill és víctima d'assetjament se senten molt desconcertats i frustrats, perquè no saben com han d'actuar per a ajudar el fill. Alguns pares responen a la situació de manera inadequada i l'agreugen. Aquests són alguns dels comportaments o actituds per part de les famílies de les víctimes que no afavoreixen la solució del problema de l'assetjament:

a. Famílies que volen protegir excessivament els fills. Aquestes actituds no fan sinó reforçar més el paper de víctimes i fomenten que se senten indefensos en tot moment si no estan en presència dels pares.

b. Uns altres pares prefereixen no donar-hi importància perquè el mecanisme de defensa fa que pensen que no és greu o que és una etapa passatgera, ja que els agressors es cansaran d'assetjar el fill.

c. Alguns pares culpen la víctima i li fan sentir que si és assetjada és perquè ella ho permet, ja que no són conscients que la víctima està en una situació de desavantatge i molt atemorida.

d. En altres casos, les famílies opten per parlar amb els pares dels agressors o amb el centre escolar i actuen de manera agressiva.

Afortunadament, en la majoria de casos els pares volen ajudar els fills i col·laboren en totes les recomanacions per a protegir el menor. Pel que fa a les recomanacions concretes a les famílies de les víctimes, la Fundació ANAR ofereix les recomanacions concretes següents, que es recullen en la taula 14.

Taula 14. Recomanacions dirigides a les famílies de les víctimes d'assetjament escolar.
(Adaptació de Fundació ANAR, 2018)

Què es pot fer si el fill o filla és víctima d'assetjament escolar?
1. Si se'n tenen sospites, preguntar directament al menor, donar-li suport i ajudar-lo. 2. Deixar que el menor expliqui tot el que li passa per a comprendre què és el que ocorre i què li genera aquest malestar i patiment. 3. Tenir una actitud serena i calmada, no alterar-se o renyir-lo per no haver-ho dit abans. 4. Informar el centre (tutor, Departament d'Orientació, cap d'estudis o Direcció-l'AMPA) de la situació de l'assetjament. 5. Tenir una actitud conciliadora i de col·laboració amb el centre i, alhora, participar activament per a resoldre la situació d'assetjament. 6. Sol·licitar al centre escolar que es posen en marxa les mesures i els recursos pertinents que protegeixen el fill d'un nou assetjament. 7. Si després de tots aquests passos amb el centre escolar la situació continua, es recomana que els pares acudisquen a la Inspecció Educativa i, si és molt greu, a les forces de l'Estat perquè els assessoren sobre què han de fer en aquest cas concret. 8. Valorar sempre la necessitat de proporcionar a la víctima el tractament psicològic per a reparar el mal causat arran de la situació d'intimidació.

Cal tenir en compte que cada cas d'assetjament escolar o ciberassetjament s'ha de tractar d'una manera concreta, tenint en compte les peculiaritats del cas. La intimidació i les circumstàncies relacionades amb l'assetjament i el menor són diferents en cada cas. Per això és recomanable que les famílies demanen assessorament a professionals si ho necessiten.

D'altra banda, les recomanacions es poden dividir en dos tipus segons si el menor informa de la situació d'assetjament o no. D'aquesta manera, hi ha dues opcions:

- 1) En cas que ho reconega i expliqui que és víctima d'assetjament o ciberassetjament és important:
 - Mantenir la calma.

- Expressar que ell no és culpable de la situació.
- Deixar que s'expressi sense interrompre'l.
- Empatitzar i no jutjar les seues accions fins al moment.
- No retraure-li o dir-li el que hauria d'haver fet.
- Fer-lo sentir que té la família per a donar-li suport, acompanyar-lo i ajudar-lo.

No hem d'oblidar que no es tracta d'insistir per saber per què no ho ha dit, sinó d'entendre que ara necessita suport i que la situació s'acabe. Amb aquesta finalitat, hem d'ajudar-lo a comprendre que la situació pot canviar a partir d'aquest moment i que compta amb el nostre suport.

2) Quan no aconseguim que explique el que passa, les estratègies són diferents. Si en tenim moltes sospites, però no explica què passa, cal deixar clar al menor que si passa alguna cosa ens tindrà per ajudar-lo quan ho necessite i que denunciar una agressió és necessari.

De totes maneres, si la situació ho requerix, els pares poden compartir les seues inquietuds amb el tutor o fins i tot poden preguntar-ho a algun dels amics o amigues de manera discreta, a fi d'assegurar-se si el menor n'és una víctima o no. Fins i tot pot donar-se la situació que el menor, encara que no siga la víctima d'una situació d'assetjament, en siga testimoni, i això preocupa tant el menor com la família, que no sap si involucrar-s'hi o no. De tota manera, és molt important conscienciar les famílies que, en cas d'assetjament, sempre cal fer alguna cosa i que mai s'ha de deixar passar.

8. Intervenció amb les famílies dels agressors d'assetjament escolar i ciberassetjament

Prevenir i actuar davant els comportaments d'assetjament d'un fill és essencial, ja que aquests comportaments perjudiquen i perjudicaran greument el seu desenvolupament, les seues relacions socials i la seua vida en general. No obstant això, no és fàcil saber quan es dona una situació en la qual el fill assetja un company. Malgrat la duresa d'assimilar una situació com aquesta, no hem d'oblidar que, igual que amb les víctimes, la tasca de les famílies dels agressors és essencial per a erradicar l'assetjament escolar i/o el ciberassetjament. A continuació, es resumeixen les tres actuacions principals adreçades als pares dels agressors: la prevenció, la detecció, i l'actuació.

8.1. Prevenció en agressors d'assetjament escolar i ciberassetjament

És essencial que les famílies tinguin consciència sobre la necessitat d'educar els fills en valors. Per això és important que des d'una edat primerenca aprenguen com han de comportar-se amb els altres sense utilitzar la violència i a no tolerar les conductes agressives i d'assetjament cap als companys.

La plataforma d'assetjament escolar SOS (Vitero, 2006) planteja una sèrie de recomanacions adreçades a les famílies a l'hora de prevenir les conductes agressives que es detallen a continuació:

- Fomentar la comunicació diària amb els fills per a conèixer el seu dia a dia i evitar conductes inadequades així que es produïsquen .

- Rebutjar qualsevol tipus d'actitud i reacció violenta o agressiva dels fills en cap context. Tampoc s'han de justificar ni minimitzar les conductes violentes en cap cas.

- Fomentar l'autocontrol en situacions negatives i ensenyar-los a tolerar la frustració, acceptant-la com a part de la vida.

- Educar en la tolerància perquè no justifiquen l'agressió d'algun company perquè té alguna característica diferent.

- Ajudar-los a gestionar adequadament les emocions negatives sense ràbia. Es tracta d'educar-los perquè sàprien expressar els seus sentiments, les seues contrarietats i a exigir els seus drets de manera no violenta.

- Fomentar en els fills l'empatia cap als altres. Es pot aprofitar un conte, una notícia, una pel·lícula o les nostres pròpies experiències per a promoure que es posen al lloc d'una altra persona a fi que entenguin els sentiments, els pensaments i les actituds dels altres.

- No utilitzar el càstig o la violència com a manera d'erradicar la violència en el menor. Els pares són el millor exemple per als fills; per tant, han d'ensenyar-los a resoldre les diferents situacions sense utilitzar la violència.

- Establir normes clares: s'ha d'evitar aplicar sancions o càstigs de manera desmesurada o de manera inconsistent. El menor ha d'entendre que trencar una norma comporta una sanció, perquè entenga la gravetat dels seus actes i les conseqüències.

- Ensenyar-los a ser responsables dels seus actes i a pensar en les conseqüències del que fan.

8.2 Detecció en agressors d'assetjament escolar i ciberassetjament

Els agressors no solen explicar als pares el que fan. Reconèixer que el fill assetja un company és el primer pas per a poder posar fi la situació. Molts pares prefereixen justificar aquest tipus de conductes agressives o no reconèixer-les, i això no afavoreix gens el menor, ja que, si aprèn a utilitzar la violència, pot tenir aquest tipus de conductes que el situen en l'avantsala d'una carrera delictiva futura.

Per exemple, aquestes són algunes de les conductes habituals dels agressors que poden indicar als pares que el fill assetja algun company:

- Intimidien i/o amenacen.
- Solen gastar bromes desagradables i de manera repetida.
- Posen malnoms als companys o se'n burlen, sobretot, dels més febles.
- Tenen una actitud desafiadora amb els companys i els adults.
- Solen tenir la necessitat de sotmetre els altres en les relacions socials.
- Tenen mal caràcter, s'irriten amb facilitat o no saben controlar-se.
- Els costa adaptar-se i acceptar les normes.
- Solen presentar conductes antisocials no només a l'escola, sinó també en altres entorns com la família i amb els amics.

Així doncs, aquestes conductes poden ajudar els pares a detectar si els fills assetgen alguns dels companys. Si és així, és hora de preguntar directament i parar l'assetjament abans que vaja a més.

8.3 Actuació en agressors d'assetjament escolar i ciberassetjament

Cal tenir en compte que, per als pares, assumir que el fill agredeix companys és dolorós. Afrontar-ho d'una manera proactiva, mantenint la calma i afavorint que el menor aprengui noves conductes més positives i no violentes és la millor manera d'afrontar aquest tipus de situacions.

De vegades, les famílies poden endur-se una sorpresa desagradable si el centre educatiu els informa que el fill pot estar actuant de manera reiterada i intencionada amb menyspreu, fustigació i intimidació, en formes diferents, cap a uns determinats companys.

Sovint, la primera reacció és rebutjar d'entrada la situació i negar aquesta possibilitat, apel·lant que és una equivocació i no és possible que el fill puga ser responsable del que passa. Fins i tot hi ha famílies que poden justificar aquest comportament com a part dels conflictes que són normals a la seua edat.

És important que les famílies entenguen que els fills que passen per un procés d'aprenentatge social i moltes circumstàncies poden haver influït en el desenvolupament del menor. La qüestió és que quan s'identifique que el menor agressor necessita ajuda, li facilitem el procés de canvi perquè canvie aquest tipus de comportaments.

En la pàgina web Psiente es recomana a les famílies dels agressors una sèrie d'accions que faciliten l'erradicació de l'assetjament i que es mostren en la taula següent.

Taula 15. Recomanacions adreçades a les famílies dels agressors d'assetjament escolar. (Adaptació de Psiente, 2018)

Què cal fer si el fill és un agressor d'assetjament escolar?
1. Mantenir una actitud col·laborativa amb el centre educatiu. Interessar-se per conèixer la situació, parlar amb el professorat i conèixer les claus de com s'ha d'enfocar la situació.
2. Intentar conèixer les causes de la conducta del fill. Si en saben el motiu, els pares podran resoldre-ho millor. En aquesta tasca els pot ajudar un psicòleg o l'orientador del centre.
3. Fomentar que el fill agressor entenga la responsabilitat dels seus actes. Els pares no

han de culpar altres persones de la conducta d'assetjament en el fill. És important que el menor assumisca què ha fet malament i que repare el mal que ha causat a la víctima.

4. Fer que el fill comprega que aquestes conductes són inadmissibles. Es tracta d'explicar al menor les conseqüències que té l'assetjament escolar tant per a ell com per a la víctima.

5. Crear un clima de comunicació i confiança perquè el menor se senta escoltat i amb suport a l'hora de canviar la conducta agressiva. A més, cal reforçar el menor positivament quan es comporta adequadament.

6. Ser un exemple que cal seguir. Es recomana evitar les crítiques no constructives, els insults i les burles d'algun personatge de la televisió. Amb aquesta mena de conductes, s'ensenya al menor que és vàlid humiliar els altres.

Sobretot és important acudir al centre educatiu per consultar el seu comportament, la seua actitud, les seues relacions i, si cal, perquè ens ajuden a gestionar les possibles dificultats de relació que puga tenir amb els companys. La idea fonamental és que les famílies i els centres educatius col·laboren per ajudar el menor a tenir relacions positives, respectuoses i no violentes amb els companys, i evitar que cap dels companys no torne a patir cap tipus d'assetjament o ciberassetjament.

9. Intervenció amb les famílies dels observadors d'assetjament escolar i ciberassetjament

La majoria de les situacions d'assetjament entre companys a l'escola o en les xarxes socials es produeixen en presència d'altres menors; per això són imprescindibles les accions que permeten la reflexió i la intervenció de les famílies dels anomenats espectadors o testimonis. En aquest context, és necessari que les famílies reconeguen la importància que té la seua implicació i la dels fills en l'erradicació de l'assetjament escolar i el ciberassetjament.

Abans d'esmentar les recomanacions per a les famílies amb fills que són testimonis d'assetjament, cal recordar de manera breu les diferents postures que pot presentar un menor que és testimoni d'un cas d'assetjament:

- Observadors o testimonis que faciliten l'agressió i que, sabent el que ocorre, secunden aquesta intimidació i n'afavoreixen la difusió.

- Observadors o testimonis passius, que també coneixen el que passa i no fan res per evitar-ho.

- Observadors o testimonis actius, que es posicionen críticament davant el que ocorre i fan accions perquè l'agressió cesse.

Siga quina siga la postura, és important que les famílies dels observadors s'impliquen per solucionar l'assetjament escolar o el ciberassetjament que es produeix a les escoles i que no reforcen una actitud passiva davant aquest problema.

9.1 Prevenció en observadors d'assetjament escolar i ciberassetjament

La prevenció de l'assetjament escolar i el ciberassetjament des de l'àmbit familiar és crucial, especialment, quan es tracta de fills que assumeixen el rol d'observadors. Els pares han de mantenir un estat d'observació permanent, parant atenció als possibles senyals que puguin indicar la presència d'assetjament, com ara canvis en el rendiment escolar, alteracions de l'estat d'ànim o reticència a assistir a l'escola (Associació Espanyola per a la Prevenció de l'Assetjament Escolar, 2024). Per això és fonamental que les famílies fomenten un clima de confiança en el qual els fills se senten còmodes compartint les seues experiències i preocupacions. Es recomana que els pares parlen amb els fills de manera natural i sense pressions per conèixer com interpreten aquest tipus de situacions i la seua predisposició a actuar.

El rol dels observadors en l'assetjament escolar és determinant, perquè generalment estan presents en les situacions d'intimidació, ja siga a l'escola o per mitjà de les tecnologies. Els pares han de treballar en el desenvolupament de l'empatia dels fills cap a les víctimes i fomentar una actitud crítica enfront de l'assetjament. És important fomentar que l'observador tinga empatia cap a la víctima i que dispose d'estratègies d'afrontament (Garaigordobil i Martínez-Valderrey, 2014). Això pot ajudar a transformar els observadors passius en defensors actius de les víctimes.

Una altra de les responsabilitats dels pares és transmetre valors com ara l'empatia, l'escolta activa, el suport, la bondat i l'ajuda mútua. El que diem, com ens tractem i com ens relacionem en la dificultat representen la nostra manera d'actuar i, si no és adequada,

les famílies han d'incidir perquè els fills ajuden els altres i no toleren ni l'assetjament escolar ni el ciberassetjament.

9.2 Actuació en observadors d'assetjament escolar i ciberassetjament

Si els pares disposen d'evidències que el fill o filla pot ser víctima, testimoni o agressor en una situació definida com a assetjament o ciberassetjament, sembla raonable que acudisquen al centre educatiu a comunicar la seua preocupació i a sol·licitar informació complementària i ajuda. En la literatura científica hi ha més publicacions sobre els agressors i les víctimes que sobre els observadors. Això crida l'atenció, sobretot, sabent el paper clau dels observadors a l'hora d'ajudar les víctimes i de frenar la conducta dels companys agressors. A més, tenen un paper clau en la reintegració de la víctima. En la guia contra l'assetjament escolar *Yo a eso no juego*, elaborada per Save the Children l'any 2017, hi ha una sèrie de recomanacions per a les famílies de fills que són testimonis d'una situació d'assetjament i/o ciberassetjament.

Taula 16. Recomanacions per a les famílies de fills que són testimonis d'assetjament (Save the Children, 2017)

Què cal fer si el fill és testimoni d'una situació d'assetjament?
• Reforçar la idea que parlar i comunicar el que passa i fa mal a un company és el correcte; és comportar-se com una persona valenta i sensible. • Escoltar la seua versió, què sap i què coneix. Parar atenció al que explica sense opinar o jutjar. • Mostrar-li el nostre suport incondicional i respecte pel seu interès a visibilitzar la situació. • Reflexionar amb el fill sobre la possibilitat que ajude el company que és víctima d'assetjament o ciberassetjament, bé donant-li suport o comunicant-ho al tutor, al cap d'estudis o a la direcció del centre. • Analitzar la possible urgència de la situació i valorar si és necessària la nostra intervenció com a adults, acudint al centre a comunicar els fets. • Consultar amb el fill o filla com es tractaran els esdeveniments en dies subsegüents, i mostrar interès en la resolució de la situació. • Donar suport a qualsevol acció de suport i protectora que el fill haja pogut adoptar.

Finalment, en aquesta guia també es recomanen una sèrie de consells que les famílies han d'evitar quan els fills són testimonis d'una situació d'assetjament o de ciberassetjament entre els companys. Algunes d'aquestes recomanacions són:

- Llevar responsabilitat als observadors: «Si no és cosa teua, no t'hi fiques.»
- Espantar els observadors: «Ja veuràs: ara aniran per tu.»
- Minimitzar l'agressió: «A tots ens han passat coses així.»
- Justificar l'agressió: «No m'estranya que al teu company li passen aquestes coses...»
- Culpar la víctima: «Si no sap defensar-se, no m'estranya que...»
- Castigar el fill sense més en cas que no haja mostrat, de moment, cap ajuda explícita a la víctima.
- Censurar i desqualificar la conducta dels presumptes agressors sense tenir-ne més informació: «No t'ajunes amb aquells companys...». S'ha de valorar la informació que tenim fins a al moment i no fer massa judicis de valor.

En definitiva, siga el que siga el rol del menor en una situació d'assetjament escolar o ciberassetjament, el paper de les famílies i la seua implicació és clau per a la prevenció i l'erradicació de les conductes d'assetjament.

10. Consideracions generals:

- Durant tota la vida, som part d'una xarxa de relacions i activitats que constitueixen els vincles familiars, que són essencials per al nostre creixement com a persones.
- El procés d'obtenció d'independència durant l'adolescència és crucial, perquè, mentre els progenitors busquen protegir els fills, l'adolescent demana més autonomia, i això pot generar una gran quantitat de conflictes.
- Si el conflicte es resol de manera constructiva, pot convertir-se en un mitjà perquè els fills aprenguen a escoltar, a negociar, a considerar i a integrar diferents perspectives.
- Si el conflicte familiar és destructiu o hostil i s'evita la interacció amb els progenitors, poden sorgir dificultats en les relacions interpersonals entre ells.
- Els estils parentals orientats a l'afecte i la implicació dels pares (estils autoritzatiu i indulgent) són més eficaços que els estils orientats a la coerció a l'hora d'aconseguir que els fills desenvolupen competències psicològiques i socials positives.
- El millor estil és l'autoritzatiu o democràtic perquè presenta valors alts en les dimensions afectiva i comunicativa i, al mateix temps, en les dimensions d'exigència i control.
- La delinqüència fa referència al conjunt d'infraccions comeses, generalment, per la població adolescent; la noció d'infracció o de delicte suposa un contacte amb la justícia i està molt relacionat amb les regles en vigor del context en què viu el menor.
- El Model d'estrès familiar en l'adolescència (MEFAD) (Musitu *et al.*, (001) és un model que permet analitzar l'ajust familiar, així com el benestar o el desajust psicosocial dels membres en les famílies que tenen un fill adolescent. Aquest model proposa sis factors que analitzen el funcionament familiar en situacions estressants: l'adolescència, els esdeveniments vitals, els sistema familiar, l'estrès familiar, els recursos i l'ajust.
- L'ús d'estratègies positives de resolució de conflictes familiars com el diàleg es relacionen amb una baixa implicació del fill adolescent en conductes delictives.
- Tant l'assetjament escolar com el ciberassetjament susciten una gran preocupació en les famílies, que no saben com han d'afrontar aquest tipus de problemes que afecten el benestar dels fills.

- La implicació família és essencial com a factor de protecció en aquests tipus de problemes.
- Els estudis evidencien que una relació familiar pobre, caracteritzada per una baixa supervisió, la falta de vincle emocional i una disciplina severa s'associa freqüentment amb més agressió i victimització, tant escolar com cibernètica.
- Cal recalcar que el paper més important de les famílies és estar alerta i actuar el més prompte possible per reorientar les conductes agressives cap a unes altres de positives com el diàleg, la negociació, el respecte i la tolerància.
- Pel que fa al clima familiar, d'una banda, el cas de l'assetjament escolar i el ciberassetjament, la cohesió s'associa amb una participació més baixa tant d'agressors com de víctimes, i de l'altra, els conflictes familiars poden generar conductes inadequades i violentes en els fills.
- En les famílies amb una comunicació positiva, oberta i fluida, on l'intercanvi de punts de vista entre els pares i els fills es fa de manera clara, respectuosa i empàtica, la cohesió familiar és forta i el conflicte disminueix.
- Molts estudis evidencien la importància que té la supervisió parental de la conducta dels fills en internet com a factor protector. En concret, s'observa que la supervisió de la conducta en línia disminueix els riscos cibernètics de ciberassetjament en els fills.
- Les estratègies de supervisió i control en línia són l'ús compartit, les restriccions en la interacció, les restriccions tècniques i la supervisió.
- Hi ha tres tipus d'intervenció: primària (evitar l'aparició del problema); secundària (corregir o millorar l'actuació de menors que estan en risc de veure's involucrats en el problema) i terciària (dissuadir el problema i resoldre'l).
- En general, per al problema de l'assetjament escolar i del ciberassetjament es recomana a les famílies tres tipus d'actuacions: la prevenció d'aquests problemes, la detecció de qualsevol tipus de violència i l'erradicació de qualsevol conducta agressiva.
- La comunicació pares-fills és l'eix principal per a establir un clima positiu, on s'exerceixen els estils de socialització i, en definitiva, es possibilita la prevenció de les conductes de risc en els fills. De fet, s'ha observat que la presa de consciència sobre l'assetjament escolar i el ciberassetjament en els pares s'associa amb una implicació més baixa en aquestes conductes en els fills.

- És essencial que les famílies s'impliquen en les activitats dels centres educatius dels fills per prevenir l'assetjament escolar o el cibernètic. Algunes de les activitats per a fomentar una millor relació entre els pares i el professorat són: les jornades conjuntes, les tutories, els diàlegs periòdics o la implicació dels pares en les decisions del centre educatiu.
- S'aconsella a les famílies de les víctimes que tinguin una comunicació familiar efectiva per a prevenir els casos d'assetjament o d'identificar-los al més prompte possible. Si l'assetjament i/o el ciberassetjament ja s'ha produït, és responsabilitat de les famílies de la víctima escoltar, donar suport i protegir els fills perquè, amb les accions pertinents, la situació d'assetjament acabe.
- Quant a les famílies dels agressors, és imprescindible prevenir qualsevol tipus de comportament violent, identificar si els fills són els agressors i, en cas afirmatiu, penalitzar la seua conducta i ensenyar-los estratègies de relacions positives i respectuoses per a evitar que aquest comportament torne a passar.
- És crucial que les famílies dels espectadors involucren els fills en l'assistència a les víctimes i l'erradicació de l'assetjament escolar i el ciberassetjament.

11.Referències bibliogràfiques

- Baldry, A. C., Sorrentino, A. i Farrington, D. P. (2019). Cyberbullying and cybervictimization versus parental supervision, monitoring and control of adolescents' online activities. *Children and Youth Services Review*, 96, 302-307.
- Bandura, A. (1979). The social learning perspective: mechanisms of aggression. En H. Toch (ed.), *Psychology of crime and criminal justice* (p. 193-236). Prospect Heights, IL: Waveland Press.
- Baumrind, D. (1978). Parental disciplinary patterns and social competence in children. *Youth and Society*, 9, 239-276.
- Beutler, I. F., Burr, W. R., Bahr, K. S. i Herrin, D. A. (1989). The family realm: theoretical contributions for understanding its uniqueness. *Journal of Marriage and the Family*, 51 (3), 805-817.
- Barboza, G. E., Schiamberg, L. B., Oehmke, J., Korzeniewski, S. J., Post, L. A. i Heraux, C. G. (2009). Individual characteristics and the multiple contexts of adolescent bullying: An ecological perspective. *Journal of youth and adolescence*, 38 (1), 101-121.
- Buelga, S. (2013). El ciberbullying: cuando la red no es un lugar seguro. En E. Estévez (coord.), *Los problemas en la adolescencia: Repuestas y sugerencias para padres y profesionales* (p. 112-134). Madrid: Editorial Síntesis.
- Buelga, S. i Chóliz M. (2013). El adolescente frente a las nuevas tecnologías de la información y de la comunicación. En G. Musitu (ed.), *Adolescencia y familia: Nuevos retos en el Siglo XXI*. (p. 209 – 228). Mèxic: Trillas.
- Buelga, S., Iranzo, B., Cava, M. J. i Torralba, E. (2015). Psychological profile of adolescent cyberbullying aggressors. *International Journal of Social Psychology*, 30(2), 382-406.
- Buelga, S., Martínez-Ferrer, B. i Musitu, G. (2015). Family relationships and cyberbullying. En *Cyberbullying across the globe: gender, family and mental health*, p. 99–114.
- Buelga, S., Martínez-Ferrer, B. i Cava, M. J. (2017). Differences in family climate and family communication among cyberbullies, cybervictims, and cyber bully-victims in adolescents. *Computers in Human Behavior*, 76, 164-173.
- Bullock, B. M. i Dishion, T. J. (2002). Sibling collusion and problem behavior in early adolescence: toward a process model for family mutuality. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 30 (2), 143-153.
- Carrascosa, L., Cava, M.J., Buelga, S., Ortega-Baron, J. (2016). Relationships between family communication and different roles of bully-victim in school violence. En *Psicología y Educación: Presente y Futuro*, Juan Luis Castejón Costa (coord.), 1454-1462. Alacant: ACIPE- Asociación Científica de Psicología y Educación.
- Cassidy, W., Faucher, C. i Jackson, M. (2018). «What parents can do to prevent cyberbullying: Students' and educators' perspectives». *Social Sciences*, 7(12), 251.
- Cava, M.J. (2013). El acoso escolar: cuando la escuela no es un lugar seguro. Los problemas en la adolescencia: Repuestas y sugerencias para padres y profesionales (p. 97-120). Madrid: Síntesis.

- Cava, M. J. i Musitu, G. (2002). *La convivencia en la escuela*. Barcelona: Paidós Ibérica.
- Cava, M. J. i Martínez, B. (2013). *Violencia escolar entre iguales. Adolescencia y familia: Nuevos retos en el Siglo XXI* (p. 103-126). Mèxic: Trillas
- Cava, M. J., Musitu, G. i Murgui, S. (2006). Familia y violencia escolar: el rol mediador de la autoestima y la actitud hacia la autoridad institucional. *Psicothema*, 18 (3), 367-373.
- Cohen, A. K. (1959). The study of social disorganization and deviant behavior. En R. K. Merton, L. Broom I L. S. Cottrell Jr. (ed.), *Sociology today: problems and prospects* (p. 461-484). Nova York: Basic Books.
- Coleman, J. S. (2018). *Parents, their children, and schools*. Routledge.
- David-Ferdon, C. i Hertz, M. F. (2009). *Electronic Media and Youth Violence: A CDC Issue Brief for Researchers*. Atlanta (GA): Centers for Disease Control.
- Davies, P. T., i Cummings, E. M. (1994). Marital conflict and child adjustment: an emotional security hypothesis. *Psychological bulletin*, 116(3), 387.
- Defensor del Pueblo. (2007). *Violencia escolar: el maltrato entre iguales en la educación secundaria obligatoria 1999-2006. Nuevo estudio y actualización del informe 2000*. Madrid: Defensor del Pueblo.
- Demaray, M. K. i Malecki, C. K. (2002). The relationship between perceived social support and maladjustment for students at risk. *Psychology in the Schools*, 39 (3), 305-316.
- Deptula, D. P. i Cohen, R. (2004). Aggressive, rejected, and delinquent children and adolescents: a comparison of their friendships. *Aggression and Violent Behavior*, 9(1), p. 75-104.
- Doyle, A. B. i Markiewicz, D. (2005). Parenting, marital conflict and adjustment from early- to mid-adolescence: mediated by adolescent attachment style?. *Journal of Youth and Adolescence*, 34(2), 97-110.
- Estévez, E., Murgui, S., Moreno, D. i Musitu, G. (2007). «Estilos de comunicación familiar, actitud hacia la autoridad institucional y conducta violenta del adolescente en la escuela». *Psicothema*, 19, p. 108-113.
- Farrington, D. P. (2010). Family influences on delinquency. *Juvenile justice and delinquency*, 10, 203-222.
- Fernández de Haro, E. (1997). Intervención psicoeducativa en la familia. En M. Moreno, *Intervención psicoeducativa en las dificultades del desarrollo*. Barcelona: Ariel.
- Fuentes, M. C., García, F., Gracia, E. i Alarcón, A. (2015). Los estilos parentales de socialización y el ajuste psicológico. Un estudio con adolescentes españoles. *Revista de Psicodidáctica*, 20(1), 117-138.
- Garaigordobil, M., i Martínez-Valderrey, V. (2016). Impact of Cyberprogram 2.0 on different types of school violence and aggressiveness. *Frontiers in Psychology*, 7, 428-442.
- Georgiou, S. N., Ioannou, M. i Stavrinides, P. (2017). Parenting styles and bullying at school: The mediating role of locus of control. *International Journal of School y Educational Psychology*, 5(4), 226-242.
- Giddens, A. (1991). *Sociología*. Madrid: Alianza.

- Goicoechea, P. H. i Biedma, F. J. R. (2017). Las familias ante el acoso escolar. *Revista de Estudios de Juventud*, 1150, 139-152.
- Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence*. Nova York: Bantam Books.
- Gómez-Ortiz, O., Del Rey, R., Casas, J. A. i Ortega-Ruiz, R. (2014). Estilos parentales e implicación en *bullying*. *Cultura y Educación*, 26(1), 132-158.
- Goode, W. J. (1964). *The Family*. Nova York: Prentice-Hall.
- Gracia, E. i Musitu, G. (2000). *Psicología social de la familia*. Barcelona: Paidós.
- Hernández, G. i Ruiz, J. A. (2005). Procesos familiares relacionados con la conducta antisocial de adolescentes en familias intactas y desestructuradas. *Apuntes de Psicología*, 23(1), 41-52.
- Hinduja, S. i Patchin, J. W. (2014). *Bullying beyond the schoolyard: Preventing and responding to cyberbullying*. Thousand Oaks, CA: Corwin Press.
- Holmbeck, G. N., Paikoff, R. L. i Brooks-Gunn, J. (1995). Parenting adolescents. En M. H. Bornstein (ed.): *Handbook of parenting. Vol. 1. Children and Parenting* (p. 91-118). Nova Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Jackson, A. E., Cicognani, E. i Charman, L. (1996). The measurement of conflict in parent-adolescent relationships. En L. Verhofstadt-Denève, Kienhorst i C. Braet (ed.): *Conflict and development in adolescence* (p. 1-12). Universitat de Leiden: DSWO Press.
- Jiménez, T. I., Musitu, G. i Murgui, S. (2005). Familia, apoyo social y conducta delictiva en la adolescencia: efectos directos y mediadores. *Anuario de Psicología*, 36(2), 181-195.
- Johnson, H. D., LaVoie, J. C. i Mahoney, M. (2001). Interparental conflict and family cohesion: Predictors of loneliness, social anxiety, and social avoidance in late adolescence. *Journal of Adolescent Research*, 16, 304-318.
- Kokkinos, C. M. (2013). Bullying and victimization in early adolescence: Associations with attachment style and perceived parenting. *Journal of School Violence*, 12(2), 174-192.
- Kowalski, R. M., Giumetti, G. W., Schroeder, A. N. i Lattanner, M. R. (2014). Bullying in the Digital Age: A Critical Review and Meta-Analysis of Cyberbullying Research Among Youth. *Psychological Bulletin*, 140(4), 1073-1137.
- Larrañaga, E., Yubero, S., Ovejero, A. i Navarro, R. (2016). Loneliness, parent-child communication and cyberbullying victimization among Spanish youths. *Computers in Human Behavior*, 65, 1-8.
- Legate, N., Weinstein, N. i Przybylski, A. K. (2018). Parenting Strategies and Adolescents' Cyberbullying Behaviors: Evidence from a Preregistered Study of Parent-Child Dyads. *Journal of youth and adolescence*, 1-11.
- Lila, M. Buelga, S. i Musitu, G. (2005). *Family and Adolescence*. En L. Goosens (coord.), *Handbook of Adolescence*. Londres: Routledge.
- Livingstone, S. i Helsper, E. J. (2008). Parental mediation of children's internet use. *Journal of broadcasting y electronic media*, 52(4), 581-599.

- Loeber, R., Farrington, D. i Illescas, S. R. (2011). La transición desde la delincuencia juvenil a la delincuencia adulta. *Revista Española de Investigación Criminológica*, 9, 1-41.
- Low, S., i Espelage, D. (2013). Differentiating cyber bullying perpetration from non-physical bullying: Commonalities across race, individual, and family predictors. *Psychology of Violence*, 3(1), 39.
- Maganto, J. M. i Bartau, I. (2004). Corresponsabilidad familiar: fomentar la cooperación y responsabilidad de los hijos. Madrid: Pirámide.
- Martín, M. (2004). Conductas violentas entre jóvenes. VIII Reunión Internacional sobre Biología y Sociología de la Violencia. València.
- Martínez-Ferrer, B., Amador, L.V., Moreno, D. i Musitu, G. (2011). Implicación y participación comunitaria y ajuste psicosocial en adolescentes. *Psicología y Salud*, 21(2), 205-214.
- McCubbin, L. D. i McCubbin, H. I. (2013). Resilience in ethnic family systems: A relational theory for research and practice. En D. S. Becvar (ed.), *Handbook of family resilience* (p. 175-195). Nova York: Springer Science.
- Miranda, A. (2004). Estilos educativos en la familia: su influencia en el desarrollo sociopersonal. *II Congreso La Familia en la Sociedad del Siglo XXI*. Madrid.
- Moffitt, T. E. (1993). Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: a developmental taxonomy. *Psychological Review*, 100, 674-701.
- Montoro, R. (2004). *La familia en su evolución hacia el siglo XXI*. II Congreso La Familia en la Sociedad del Siglo XXI. Madrid.
- Moral, M. V. i Ovejero, A. (2013). Perception of family social climate and attitudes towards bullying in adolescents. *European Journal of investigation in health, psychology and education*, 3(2), 149-160.
- Musitu, G., Buelga, S., Lila, M. i Cava. M. J. (2001). *Familia y adolescencia*. Madrid: Síntesis.
- Musitu, G. i Cava, M. J. (2001). *La familia y la educación*. Barcelona: Octaedro.
- Musitu, G. i García, F. (2004). Consecuencias de la socialización familiar en la cultura española. *Psicothema*, 16(2), 297-302.
- Musitu, G. i Herrero, J. (1994). La familia: Formas y funciones. En G. Musitu i P. Allatt (ed.): *Psicosociología de la Familia* (p. 17-46). València: Albatros.
- Nardone, G., Giannotti, E. i Rocchi, R. (2003). Modelos de familia. Conocer y resolver los problemas entre padres e hijos. Barcelona: Herder.
- Navarro, R., Serna, C., Martínez, V. i Ruiz-Oliva, R. (2013). The role of Internet use and parental mediation on cyberbullying victimization among Spanish children from rural public schools. *European journal of psychology of education*, 28(3), 725-745.
- Nocentini, A., Fiorentini, G., Di Paola, L. i Menesini, E. (2018). Parents, family characteristics and bullying behavior: A systematic review. *Aggression and Violent Behavior (en procés d'impressió)*.
- Noller, P. i Callan, V. (2015). *The adolescent in the family*. Routledge.

- Oliva Gómez, E., i Villa Guardiola, J. (2014). Hacia un concepto interdisciplinario de la familia en la globalización. *Justicia juris*, 10(1), 11-20.
- Olson, D. H. (2000). Circumplex model of marital and family systems. *Journal of Family Therapy*, 22(2), 144-167.
- Olweus, D. (2012). Comments on cyberbullying article: A rejoinder. *European Journal of Developmental Psychology*, 9(5), 559-568.
- Ortega-Barón, J., Buelga, S. i Cava, M. J. (2016). The influence of school climate and family climate among adolescents' victims of cyberbullying. *Comunicar*, 24(46), 57-65.
- Ortega-Barón, J., Postigo, J., Iranzo, B., Buelga, S. i Carrascosa, L. (2018). Parental Communication and Feelings of Affiliation in Adolescent Aggressors and Victims of Cyberbullying. *Social Sciences*, 8(1), 1-12.
- Patterson, G. R., Reid, J. B. y Dishion, T. J. (1992). *Antisocial boys*. Eugene, OR: Castalia.
- Pastor, Y. (1999). *Un estudio de la influencia del autoconcepto multidimensional sobre el estilo de vida saludable en la adolescencia media*. Tesis Doctoral. Universitat de València. Dir.: Isabel Balaguer i Mª Luisa García-Merita.
- Pearce, N., Cross, D., Monks, H., Waters, S. i Falconer, S. (2011). Current evidence of best practice in whole-school bullying intervention and its potential to inform cyberbullying interventions. *Journal of Psychologists and Counsellors in Schools*, 21(1), 1-21.
- Povedano, A., Estévez, E., Martínez, B. i Monreal, M. C. (2012). Un perfil psicosocial de adolescentes agresores y víctimas en la escuela: análisis de las diferencias de género. *val*(2), 169-182.
- Proctor, C. L., Linley, P. A. i Maltby, J. (2009). Youth life satisfaction: A review of the literature. *Journal of Happiness Studies*, 10(5), 583-630.
- Rodríguez, J. A. (2016). Comunidad y delincuencia juvenil: el rol mediador de la familia y el grupo de iguales. *Revista Española de Investigación Criminológica: REIC*, (14), 2, 1-31.
- Sasson, H. i Mesch, G. (2017). The role of parental mediation and peer norms on the likelihood of cyberbullying. *The Journal of genetic psychology*, 178(1), 15-27.
- Serrate, R. (2007). *Bullying-Acoso escolar: guía para entender y prevenir el fenómeno de la violencia en las aulas*. Ediciones del Laberinto.
- Sijtsema, J. J., Nederhof, E., Veenstra, R., Ormel, J., Oldehinkel, A. J., i Ellis, B. J. (2013). Effects of family cohesion and heart rate reactivity on aggressive/rule-breaking behavior and prosocial behavior in adolescence: The Tracking Adolescents' Individual Lives Survey study. *Development and psychopathology*, 25(3), 699-712.
- Solecki, S., McLaughlin, K. i Goldschmidt, K. (2014). Promoting Positive Offline Relationships to Reduce Negative Online Experiences. *Journal of pediatric nursing*, 29(5), 482-484.
- Sorribes, S. (2002). *La percepción parental y filial de las técnicas disciplinares y su generalización a las relaciones entre iguales* (Tesis doctoral). Universitat Jaume I. Dir.: Rosa Ana Clemente i Francisco Juan García.

- Steinberg, L. (1985). *Adolescence*. Nova York: Knopf.
- Tennakoon, H., Saridakis, G. i Mohammed, A. M. (2018). Child online safety and parental intervention: a study of Sri Lankan internet users. *Information Technology y People*, 31(3), 770-790.
- Tippett, N., Wolke, D. i Platt, L. (2013). Ethnicity and bullying involvement in a national UK youth sample. *Journal of adolescence*, 36(4), 639-649.
- Verdugo Lucero, J. C., Arguelles Barajas, J., Guzman Muñiz, J., Márquez González, C., Montes Delgado, R. i Uribe Alvarado, I. (2014). Influencia del clima familiar en el proceso de adaptación social del adolescente. *Psicología desde el Caribe*, 31(2), 207-222.
- Vitaro, F., Brendgen, M., i Tremblay, R. E. (2000). Influence of deviant friends on delinquency: searching for moderator variables. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 28(4), 313-325.
- Vitero, F. B. (2006). SOS bullying: prevenir el acoso escolar y mejorar la convivencia. WK Educación.
- Wells, L. E. i Rankin, J. H. (1991). Families and delinquency: A meta-analysis of the impact of broken homes. *Social problems*, 38(1), 71-93.
- Ybarra, M. L. i Mitchell, K. J. (2004). Youth engaging in online harassment: Associations with caregiver-child relationships, Internet use, and personal characteristics. *Journal of adolescence*, 27(3), 319-336.
- Zurcher, J. D., Holmgren, H. G., Coyne, S. M., Barlett, C. P. i Yang, C. (2018). Parenting and cyberbullying across adolescence. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 21(5), 294-303.